

ERDÉLYI MÚZEUM

IX. kötet.

1892.

X. füzet.

Columbus Kristóf emlékének.

(Utolsó közlemény.)

Schiller Frigyes xeniaiának egyik verse ¹⁾ így szól: Wenn die Könige baun, haben die Kärner zu thun. (Ha királyok építkeznek, a taligásoknak dolguk akad.) Mély értelmű igazság! A lángész sikerének nyomában mindig látjuk a mindent jobban értők seregét tolongani. Columbus tette után is látjuk, hogy a commentatorok irodalma fölburjánzik, mythusok keletkeznek, ellenfelek támadnak.

Itt eltekintek a tudomány férfaitól, olyanoktól, kik őt nemzeti féltékenységből gyűlölték, vagy tudományos érvekből ellenzői lettek, p. egy Joao Barrostól, ki „Da Asia“ cz. művében, portugál hazafi létére mindenkit gyűlöletével üldözött, a ki Portugáliától elpártolt, így egyekek közt Magelhaest, Ruy Falerot. Barros Columburst 40 évvel ennek halála után „fallador“ — csaló-, csevegőnek, — steffinek szidja. Szintén nem csodálom, hogy Antonius Gallo genuai író (De navigatione Columbi... 1499) Amerika fölfedezésének érdemét Columbus öcsese-, Bertalannak tulajdonítja, mert nézete szerint ezen Bertalantól származik a nyugati út terve. Azt is helyesnek tartom, hogy Ortelius, a XVI-ik száz híres földírója s a „Theatrum orbis terrarum“ szerzője, Columbus érdemeire nézve már 1570-ben csak annyit enged meg, miszerint Columbus az új világot pusztán másod ízben fedezte fel és Európával csak állandó kereskedelmi összeköttetésbe hozta. De még is bámulandónak tartok oly nézeteket, melyek szerint az ókorban már a zsidók lettek volna Amerika első felfedezői. Ilyen értelemben írt Thomas Thorowgood, ²⁾ Spizelius, ³⁾ Kingsborough, ⁴⁾

¹⁾ Kant und seine Ausleger.

²⁾ Jews in America, 1650.

³⁾ Elevatio relationis monteziniana de repertis in America tribus israeliticis. Basilea, 1661.

⁴⁾ Antiquities of Mexico, London.

angol lord, ki százunk első felében élt s majdnem egész vagyonát áldozá fel e kérdés tisztázására, valjon Yucatan, Peru stb. lakói nem-e az ó-kori zsidók utódjai, mert egyes amerikai törzseknél a körülmetélés szertartása találtatott, más törzsek terményeik első zsengeit az istenségeknek feláldozták, mivel továbbá másoknál a gyermektelen özvegyet esetleg nőtlen sógora nőül venni tartozott (ú. n. leviratus), minthogy némely amerikai törzs szent bárkát őrzött és a háborúba vitt. Feltűnt az „Alleluja“ szó említése, valamint az is, hogy a hebräus „Urim“ szó kagylókra volt fölírva, melyeket egyes törzsek Peruban mellükön viseltek. Ama törzsbeliek egy énekében előfordult e hat szó: Je Mesiha, Ho Mesiha, Wah Mesiha; ezekből a tudósok Jehowah és messiás nevét akarták kimagyarázni. A bűnösöket Haksit-Canaha azaz chanaani bűnösnek nevezték. Court de Gebelin ily szókból egész szótárt gyűjtött össze, sőt Malouet azt beszéli el, hogy Izaac Naru, Zurinam-ban (azaz hollandusi Guyanában) megtelepedett zsidó, előtte azt állítá, hogy az indiánus nyelv főnevei mind zsidó eredetűek.¹⁾

Nem is szükséges arra utalnunk, hogy a fenti állításnak már a typus akkora mérvű átalakulásának lehetetlensége is ellen mond.

Ezek után nem lehet csodálkoznunk, hogy egyes tudósok, mint p. Wesseling, Perizonius komolyan azon nézetten voltak, miszerint az ó-kor az egyiptomiak, carthagóiak révén a negyedik világrész létéről szintén már tudomással bírt.²⁾

Sokkal meglepőbb azon állítás, hogy Metellus Celer, galliai proconsul korában az Északi tenger partjain, az Elbe és Weser torkolatánál idegenszerű, vörösrézszerű emberek hajótörést szenvedtek és az ottani germán fejedelem kezére kerültek, ki azokat a fent nevezettnek ajándékol adta. A történelem hallgat további sorsukról; de a nagy feltűnést keltő ujdonság állítólag sejteté a rómaiakkal, egy messze nyugatra fekvő világ létét s e hírek fakaszták M. A. Senecának Medea cz. tragoediájában ama jósmondó dalt: Venient

¹⁾ Eugen Gelcich „Über die Materialien zur vorcolumb. Geschichte.“ Z d. G. f. Erdk. zu Berlin, XXV, 112.

²⁾ I. e. füzet 449, lapján; hasonnemű több hirt közöl Peschel Oszkár, Gesch. d. Zeitalters d. Entdeck. 135., 3-ik jegyzet és Hnmboldt. Krit. Unters. I. 460—483.

annis saecula...¹⁾ a mely Columbus lelkében oly hatalmas visszhangot keltett.²⁾

Az új világ fiainak ama regényes látogatását Európa egyik mondaköre — a kelták által viszonztatja. Az ide vonatkozó legidősb gall eredetű kézirat „Leabhar nah-Uidri“ a Kr. u. 1100 dik évből való. A benne elbeszélte monda szerint 123—157 közt K. u. Irhon királya Cond-cet-*chathac* (száz csatás Cond). Ennek fiát, a szépségéről híres Condla-v. Condlar-t egy női lény a Győztes Boadags országába elviszi. E mondához fűződnek azok, melyek szerint a normannok kalandos amerikai útjai előtt, a mostani szövetséges államok területén már keresztény vallású kelták laktak. A normannok 9-ik százunkban Izlandra, onnan Grönlandra s már az 1000-ik év körül Leif, Erik Rauda, vagyis Vörös Erik fia vezetése alatt Labradorra kerülnek, melyet Helluland (kőországnak, sziklaországnak) neveztek. Onnan Markland-, vagy erdővidékre t. i. a mai Új Skóciára s végre a mostani New-York állam vidékéig eljutnak. Thorfin Karlsevne (férfierő) 1003—1007-ig időzik vala ott a jó borországban, „Vinland it goda“-n, honnan őt és népét a benszült Skrælingiak kiverik. „Skræl“ normann szó kistermetűt, ficzkót jelent. Akkor t. i. alkalmasint eskimók tanyáztak még a mostani új Anglia ama vidékein. 1008-ban utoljára valának a normannok Új-Angliában. Thorfin Karlsevne a benszülttektől hallotta ama fen említett kelták létének hírét is, a mennyiben Marklandon (Új Skóciában) foglyul ejtett két fiú, miután a normannok nyelvét elsajátította vala, azt beszélé el, hogy honunkkal szemben egy más ország fekszik, a hol fehéren öltöztetett férfiak rudakról lobogó ruhákat körülhordván, hangosan fölkiáltanak. Ezekhez járult még Madoc, walesi herczeg (1170-ik évbeli) tengeri járatának mondája. E gyenge alapon és a fen említett kelta mondákon továbbá a később említendő Zenó-ék járatairól szóló mondákon nyugszik ama hir, mely a középkor első százaiiban keresztény keltákat Amerikába, illetőleg Irland it Miklára, másként mondva Huitramannalandra t. i. a fehér férfiak országába költöztet.

¹⁾ Krit. Unt. I. 130, 187.

²⁾ Die Reisen des Christof Columbus 1492—1504., Nach seinen eigenen Briefen u. Berichten... von Don M. F. von Navarrete. In das Deutsche übertragen von Er. Pr. Leipz. Hinrichs. 1890 Bevezetés. 1. Különbön e fontos tény többféle versioban említettik, melyek szerint indiánusok s eskimók majd Németség, majd Franciaország partjain jelentek meg.

Igy lőn, hogy a 16-ik száztól kezdve a 19-ikig egyes utazók ama kelták utódait vélték egyes indiánus törzseknél, részint azok testi, részint nyelvi jellegeik alapján föllelni, pl. George Catlin nevű fesztész a szóke haju mándánok közt. De a mind helyesb meg helyesb alapokból kiinduló összehasonlító nyelvtudomány ama keltomania — valamint az előtt a semitománia — mécsét is kioltá.

A normánnok grönlandi gyarmataiknak Izland- és a dán anyarszággal való közlekedése a XIV. sz. közepe táján megszűnt. Állítólag 1347-ben érkezett meg utoljára Izlandba egy hajó, mely Marklandból jött. A forgalom megszűnését az Európát 1349-ben pusztító fekete halál s a nyomában járó éhínség okozta állítólag.

Ez lenne az oka, hogy Columbus Kristóf, ki állítólag Tyle vagy Thule-ig (Izland-ig) is eljutott, ottan a normánnok járatairól már semmit sem hallott. Ha Etzel-nek a „Grönland“ cz. könyv szerzőjének igaza lenne, hogy az utolsó 40 tengerész, ki a grönlandi utat ismerte, Bergen-ben 1484-ben érkezett meg, nehezen hihető, hogy Columbus, ki saját állítása szerint 1477-ben ¹⁾ Tyle-n volt, a grönlandi utaknak hírét sem hallotta volna. Gelcich Jenő tengerészeti alapos képzettsége folytán némileg kételkedőleg nyilatkozik a normánnok állítólagos amerikai járatai tekintetében, bámulatát, kételyét hangsúlyozván az iránt, hogy azok a IX. és X. százban, tehát még iránytű nélkül, oly tengereken, melyek ködeik, viharai, áramlataik és jégzajlásaik miatt a mai hajókra is sok veszélyt hoznak, oly könnyedén ide-oda szállingózhattak. ²⁾ Valóban nem is képzelhető, hogy azon kémszer, melyet az ó-koriak — tán Noah galambjainak utánzásával — a hajókról kibocsátott madarak, a normánnoknál hollók alakjában alkalmaztak, az iránytűt pótolhatta volna. A holló vissza nem térése szárazulat vagy sziget közellétét gyaníttatá s azon esetben követék a normánnok az elrepült madár irányát.

Gelcich kételyeit Norton Horsfordnak a normánnok vinlandi járatai érdemében kifejtett buzgó védelme nem gyengítheti. Utóbbi amerikai tudós a Boston melletti Cambridge-ben lakik, s e kérdésben számos művet tett közzé. Buzgósága annyira ragadja, hogy még

¹⁾ Krit. Unters. III. 155. jegyzék.

²⁾ „Dieses Herumkutschieren ohne Kompass . . . Zeitschr. f. Erdkunde Berlin. XXV. 1890., 104-ik lap.

Amerika nevét is normánn szóból származtatja. Szerinte a normánok Vinland-ot „*Eirikir*“, vagy „*Aeirekr*“-nek nevezték. A bensülöttek azonban ily kemény hangzású szót ki nem ejthetvén a magánhangzók közé „m“-et toldottak. Így keletkezett Horsford szerint „*Em-erika*“, ebből pedig *Amerika*.¹⁾

Bancroft és Winsor²⁾ egész határozottsággal lehetetlennek mondják, hogy Amerikában a normánnok egykori ott létének nyomai föltaláltassanak²⁾

Éppen ily kételyek fűződnek a velencei Zeno-ék, Nicolo és Antonio Zeno XIV. százbeli (1380—1405) tengerjárataikhoz.

E kételyek annál indokoltabbak, mert azon tengeri járatokat a Zenoék egyik ivadéka az 1515. született ifjabb Nicolo Zeno elkorhadt és tőle kiseded korában széttépegetett régi kéziratok és térkép-rajz segítségével emlékezetéből írta le és Francesco Marcolini-nál Velenczében 1558-ban adta ki. Jelentékeny tudósok, például egy Mercator, Peschel, Gclcich stb. nyilatkoztak azért azon utazások hitelessége ellen; mások ellenben, köztük Humboldt S., Vivien de St Martin, Major, Nordenskjöld azok valószínűsége mellett kardoskodtak.

Utóbbi kettő arra utal, hogy 1558-ban, — ha ugyan akkor az ethnographia már önálló tudományként létezett volna — még a leg-tudósabb ethnographus sem költhetett volna olyan népéleti állapotokat, minők Zeno útleírásában, az északi és közép-amerikai indiánusok eredeti életét oly találóan tükröztetik vissza, mert 1558-ban azon vidékbeli népek élete még ismeretlen lévén, most már a valóság és a koholmány közt felmerülő ellenmondás is leálcázná a hazugokat.

De ha a Zeno-ék útleírása való lenne is, azt Columbus 1477-ben bizonyosan nem olvashatta. Különben a kelták, normánnok, Zenoék felfedezései Colum bust kevésbé érdekelhették volna, még ha azok nesztét vette volna is, mert ő nem északi rideg vidékekre, hanem Ázsia kincsdús országaihoz vivő utat keresett. Azon észak-nyugati vidékéknék a még fel nem fedezett új világrészszel való összefüggését pedig sem ő, sem más halandó nem sejtette.

Columbus Kristóf tette oly csodaszerűnek tetszett az emberek-

1) Gclcich. Z. d. G. f. E. XXVII. 159, 188.

2) u. o.

nek, miszerint majdnem lehetetlenségnek képzelték, hogy Columbus eszméje az ő kizárólagos tulajdona lenne.

Valószínű ugyan, hogy Columbus Toscanellinek és Behaimnak, az ő kortársainak sokat köszönhetett, de a találgatások roppant száma oda irányul, hogy Columbustól, ha nem is a tett érdemét, de legalább a reá vezető gondolat eredetiségét elvitassák. Columbus pedig ezen eszmével már 1474 előtt is foglalkozott s ez iránt Leonardo da Vincitől is levelet vett, mi az utóbbinak életleírásából is kitűnik — Gelcich szerint.

Itt röviden akarok csak azon még fel nem sorolt mondaszerű személyekre utalni, kik bizonyos körülményekkel és tényezőkkel egyetemben neki a nyugati országok létét elárulták, vagy őt azok felfedezésében megelőzték. Így állítólag Hoeisin, buddista zarándok már 500-ban K. u. fedezi fel Fuszangot.

Las Casas és Patlewayt szerint Columbus baszk nemzetiségű tengerészekről tudta meg, hogy ők Nyugat felé hajózáván már Tatarország martjait látták meg.

A hagyomány szerint Tedisio Doria és a két Vivaldi testvér a XIII. száz végén (1291) Genua kikötőjéből két gályán indul ki, s a Gibraltari szoroson keresztül menet keresik Indiák felé a *nyugati* utat, de soha többé vissza nem térnek.

Dulmo Ferdinánd 1486-ban indul útra, hogy Antiliát, a hét város szigetét fölkeresse.

Oviedo történész szerint Columbust egy térkép kalauzolta nyugati útján, melyet Bartholomäus Diaz szerkesztett, ki Guineából visszatérvén, Madeirától nyugatra fekvő országot fedezett föl.

Több történész fölemlíti, hogy Alonso Sanchez 1484-ben Huelvából a Kanáriák felé menet a viharban egészen San Domingo (Haiti) szigetére került, s Terceirában (Azori szigeten) megérkezvén, kalandját Columbussal közlé. Már Oviedo is mesének mondá ezt.

Más monda szerint Antiglia, a hét város mesés szigetén, hová a quadaleti csata után (714) hat püspök menekült, 1414. egy portugál hajó is kiköt, keresztény lakókra akad s aranyat hoz vissza. Ama csoda-országot 1442-ben Fayal kanári sziget felől újra, de sikertelenül keresi egy hajó. Délnyugati útjáról visszatértében azonban Flores azori szigetre akad. A hajó kormányosa a Columbus által híressé vált La Rabida kolostorban utóbbival találkozáván, közli vele útját.

Fayal sziget lakói elbeszélék az ámuló Columbusnak, hogy a tenger idegenszerű fenyűfákat szigeteik martjára úsztatott; az azori csoport egyéb szigeteihez pedig egy annak előtte soha sem látott emberfaj hulláit rejtő csolnakokat hajtott az ár. Kanári és azori szigetbeliek azon kívül arról is értesíték Columbust, hogy évente a nyugat távolában szigetek képletei a látókör fölé emelkednek. Pedro de Velasco, palosi tengerész, ki Flores sziget fölfedezésében is részt vett, azt beszéle el Columbusnak, hogy midőn egyszer az Azorok felől Irland felé indult, a tenger tükre nyugodt maradt, holott a levegőt erős nyugati szél dúlta föl. Ebből Velasco azt következteté, hogy nyugaton derékföldeknek létezniök kell, melyek a vihar erejét megtörték.

Itt fölemlítendő még az azori Corvo ziget szobrának hire, mendemondája (1449—70). E szerint egy lovas férfi alakja, melyet alkalmasint szélvész és eső a sziget legnyugatiabb ormainak porphyr-, bazalt- és trachyt szikláiból kivéssett, a magasból a tengerre letekintvén, kinyújtott jobb karja kezével nyugat felé intett. A szikla talapatzába faragott normánn jellegű rúnokból vagy pedig carthagói betűkből szerkesztett fölirat megfejtetlen maradt. A szobor már elpusztult, mert a portugáli király azt letöretvén és Lisszabonba hozatván, az csak megcsonkítva került oda. A szegény corvoiak azt állíták, hogy a nyugati út eszméje Columbus lelkében ama szobor láttára támadt.

Humboldt S. helyesen izetlenségnek mondja az egész ráfogást.

Egy nyugati szárazulatnak Columbus ideje előtti sejtelenről szóló számtalan hasonló *rege* keringvén, nehéz, de czéltalan is lenne megkülönböztetni, mi közülök a való, mi pusztán kószahír.

Humboldt S. itt sokszor említett művének egy egész fejezetét¹⁾ szánja mind azon hírek felsorolásának, melyek a fentiek osztályába valók. Ugyanott természettani okok, t. i. a tengeri áramlatok természete és iránya alapján az Új-világból az Ó-világba önkénytelenül megtörtént hajómeneteknek lehetőségét is fejtegeti.

Ha Columbus Kristóf az afféle értelmű híreket tán gyűjtötte is, az semmit sem von le érdeméből, az eszme prioritásából, hanem ellenkezőleg, eljárásának *tervszerűsége* mellett szól. Megczáfolja azokat, kik őt vak rajongó képében szeretnék feltüntetni. Azért készséggel hiszszük el Columbus Fernando-nak, ki atyja életrajzát „Vida del Al-

¹⁾ Krit. Unters. I. 460—483.

mirante“¹⁾ cím alatt írta meg, hogy Columbus Kristóf több hajókormányostól (piloto-tól), a kik a madeirai és azori szigeteken voltak, oly híreket hallott melyek őt abbeli hitében megerősítették, miszerint az ismeretes világtól nyugatra eső tájakon nagy terjedelmű országok léteznek.

De térjünk vissza a mondák és mesék légköréből a történelem szilárdabb talajára, és nézzünk azon veszélyek szemébe, melyek e téren is Columbus fölfedezői dicsőségét fenyegetik.

Az Új-világ fölfedezésének prioritása tekintetében itt mindenk előtt Joao Vaz Cortereal, portugál nevesnek alakja lép elénk.

Ha igaz lenne, mit Fructuoso Gáspár, az Azorok leirója róla közöl, hogy t. i. Cortereal már 1463-ban a „Terra do bacalhao“-t, bacallaos, azaz tőkehal földjét²⁾ föltalálta és ennek jutalmául Terceira helytartójánál kineveztetett, úgy Cortereal Jánost illetné meg az Új-világ fölfedezésének dicsősége.

Humboldt S. e. tényt kétségbe vonja, mert Behaim Márton kosmographusnak 1492-ben szerkesztett híres földgömbén, a „földalmán“ Baccalaos földje elő nem fordul, holott Behaimnak ama sziget fölfedezéséről mindenk előtt tudnia kellett volna, először mert maga is az Azor-okon élt, másodsor pedig, mert ipja a flamandi Jobst von Hürter szintén az Azor-ok egyikén, Fayal-on mint helytartó lakott.³⁾

De Peschel Oszkár⁴⁾ Behaimnak afféle netáni mulasztását nem tartja csodálatosnak, mert Behaim földgömbbe Diaz Bertalan fölfedezését is elferdítve közli. Sőt ellenkezőleg, Peschel O. *bízzán* Fructuoso történetirői lelkiismeretességében, *valószínűnek* tartja, hogy Joao Vaz Cortereal csakugyan már 1464-ben Amerika szárazulatának ama

¹⁾ Az eredeti mű nem létezik már vagy fel nem találtatott még, helyettesíti azonban Alfonso Ulloa műve, ki azt 1570-ben a spanyolból olaszra fordította. Ujabb időben több kutató, különösen HARRISSE Henrik kétségbe vonja, hogy az életrajz szerzője Fernando, Columbus törvénytelen fia, lett volna, mert azon életrajz Columbus Kristóf-ra és maga *Fernandora* vonatkozó több oly tévedést és helytelen állítást tartalmaz, melyek maga Fernando tollából nem származhattak, mert a fiú pl. nem állíthatja, hogy ő apja születéshelyét bizonyosan meg nem hátározhatja.

²⁾ Új-Foundland sziget.

³⁾ Krit. Unters. I. 123.

⁴⁾ Geschichte des Z. d. Entdeck. 330.

részét fedezte föl újra, melyet Labrador-nak nevezünk és a melyet a normánnok „Helluland it mikla“, azaz nagy Kövesország név alatt ismertek már 1001-ben, midőn Leif, Rauda Erik fia, Grönlandról oda érkezett vala. Don Luciano Cordeiro, coimbrai egyetemi tanár, portugál létére szintén Cortereal-nak tulajdonítja e tőkehaltorlaszok fölfedezését Érve csak ennyi. A fölfedezési szerződés, melyet Cortereal Gáspár már 1500-ban (természetes, hogy a portugál koronával) kötött, arra enged következtetni, hogy a nevezett tengerész saját költségén már jóval előbb Nyugaton fekvő új országokat látogatott. Végül, azt mondja Cordeiro, más adatokból is szabad arra következtetni, hogy a tőkehalföld már 1463-ban ismeretes vala.¹⁾ Mindezekben Cortereal fölfedezői prioritása részére hiányzik a tételes bizonyíték. A neki tulajdonított fölfedezés azok sorába való, melyek lehetségesek, sőt valószínűeknek is tarthatók, de be nem bizonyíthatók. Olyan bizonytalan, habár némileg valószínű útazás a normandiai Dieppe-ből való Jean Cousin-é, kinek hajóit állítólag már 1488-ban az erős áramlat D-Amerika egyik hatalmas folyamának torkolata felé sodorta. Cousin onnan még Vasco de Gama-t is megelőzvé, Áfrikának déli fokához került; innen pedig, csere útján idegen terményeket beszerezvé, 1489-ben tért Dieppe-be vissza.

Igy tehát *Cousin* — Columbus és Vasco de Gama együttes érdemeire tett volna szert, ha említett útja bebizonyítható lenne. Fájdalom, Dieppe merész halászhajósai és kalózhajósai kalandos utjaikat önző óvatosságból éppúgy mint egykoron a púniak a titok leple alá rejték. Utjaikról legfőlebb a dieppei tengernagyi hivatal levéltárából lehetett volna fölvilágosodni, mert a dieppe-i tengerészek hajós naplóiakat ama hivatalban tartóztak letéteményezni; ámde a levéltár a várossal együtt a lángok martalékául esett, midőn ama várost az ostromló angolok elfoglalták. Cousin hajórátara Columbuséval különben más szempontból is vonatkozásban áll, ha való az, hogy Cousin hajókormányosa az említett alkalommal ugyanazon Pinzon Alonzo Márton vala, ki 1492-ben Columbus Kristóf számára hajós legénységet toborzott (450. l.) és Columbus első felfedező járata alkalmával a *Pinta* nevű hajót vezénylé. Pinzon azonban Cousin szolgálatában két ízben súlyos fegyelmi vétséget követvé el a dieppei hajócségből

¹⁾ Eug. Gelcich Zeitschr. d. G. f. Erdk. zu Berlin, XVIII. 282.

kizáratott, mire először Genuába költözött, azután Spanyolországba tért vissza. Így beszéli ezt el Desmarquets. ¹⁾

Meglepő, hogy ama Pinzon Márton Palos-ban, midőn Columbus Kristóf azon kikötőben hajóit felszerelte, a többi tengerésztől eltérőleg Columbus vállalatát feltűnően pártolta.

Kiemelendő, továbbá, hogy Pinzon Márton mint a „Pinta“ hajó vezénylője 1492 október 7-én különösen sürgette Columbust, hogy az eddig követett nyugati iránytól eltérőleg délnyugati vonalon haladjon. „Szivem sugalja (el corazon me da)“, úgy mondá Columbusnak, „hogy másképp vitorlázunk.“ De azon sugallatot, miként azt egy öreg hajóslegénynek a Columbus örökösei ellen támasztott pörben őszintén kimondott tanuvallomásából gyaníthatni, ama kajdácok falkájának röpte is okozhatta, melyeket Pinzon Márton a megelőző estén délnyugati irányban repülni látott. ²⁾ Ha a dolog úgy állna, soha madárrepülésnek fontosabb következményei nem voltak. Mert ha Columbus hajói nyugati irányát a f. szélesség 25° alatt változatlanul megtartja vala, az öbli áramlatba kerül, mely őt bizonyosan a mostani észak-amerikai szövetséges államok déli partjaira viszi. Ez által pedig az új világrész azon vidéke nem a germán, hanem a román nyelvszalád kezeibe került, túlnyomólag nem protestáns, hanem a katolikussá lett volna. Ámde Gaffarel azt állítja, ³⁾ hogy Pinzon Márton azért sürgette a délnyugati irányt, mivel ő *Cousin útja óta jól tudta, hogy a föld (Brazília) azon irányban fekszik.* Ezen föltevésnek és a fennebbi adatoknak egybevetésével a legterhelőbb vádak szövevényét lehetne Columbus felfedezői igénye ellen összefonni. Gaffarel véleményéhez csatlakozván, azt lehetne ugyanis mondani, hogy Pinzon Spanyolországban a kormány vagy király előtt titkát, csak azért nem árulhatta el, — ámbar az által talán a megbízatás dicsőségét Columbustól el — és a maga részére hódíthatta volna, — mivel dieppei szennyes ügye miatt hallgatni kénytelen vala, de Columbus Kristófit beavatá a nyugati földterület titkába. Valóban, a spanyol királyi kincstári ügyész azon perben, ⁴⁾ melyet 1513-ban Colon Diego, Columbus fia ellen

¹⁾ Mémoires chronologiques pour servir à l'histoire de Dieppe, 1785., 95, 96. lap és Gaffarel, Histoire du Brésil français au XVI. siècle. Paris 1878., 13. lap; Geleick, Zeitschrift d. G. f. Erdk. XXV. kötet 124.

²⁾ Kosmos. II. 301.

³⁾ az i. h.

⁴⁾ l. az 519. lapot.

megindított, erősen állítá, hogy Columbus Kristóf Pinzon Mártontól tudta meg, miszerint nyugatnak menet szárazulatot kell elérnie.

Azon állítás persze arra támaszkodott, hogy Pinzon Romában járván VIII. Inceze pápa könyvtárnokának kedvezéséből olyan könyvet, irást vagy térképet látott a pápai könyvtárban, melyeken a nyugaton létező országok titka befoglaltatott. Ugyanott mutatták neki továbbá Salamon, Judaea királyának állítólagos egy dalát, melyben az Indiák felé vivő út és azon út föltalálhatásának *képlete* meg volt fejtve.¹⁾

De ha Pinzon Márton a nyugati szárazulat létének titkát csakugyan bírta volna, mégis inkább valószínű az, hogy ő azon titkot Cousin útján szerzé meg magának mintsem a pápa könyvtárban. Bűnügyi bíró módjára ezekből kifolyó titkos egyetértést Columbus Kristóf és Pinzon Márton közt föl lehetne tenni. Ezen esetben nagyon természetes magyarázatot találnánk arra nézve, hogy miért bánt Columbus Kristóf utólag oly simán Pinzon Mártonnal, miután ez Cuba partszéli vizein a Pintával önkényesen vált el sőt áruló módjára szökött meg Columbustól, hogy az aranyországot saját szakállára fölkeresse s abban Columbust megelőzze.²⁾

Kulcsul szolgálna a fenti föltevés annak megfejtésére is, hogy miért törekedett Pinzon Márton 1493-ban, midőn, mintegy fél nappal Columbus után, Spanyolország partjaira visszatért, minden áron arra, hogy a spanyol felségek őt Columbusnál előbb fogadják és hallgassák ki, és miért fektetett ama kívánsága teljesítésére akkora súlyt, hogy állítólag ama kérésének megtagadása fölötti bosszankodásában meghalt.

Azonban az egész gyanúsítás légvára színházi falakhoz hasonló módon mintegy varázsütésre omlik össze, ha az említett kincstári pör eredményére tekintünk.

E pörben a kincstári kir. ügyész sok évén át (1527-ig) azon kor nagy eseményének valamennyi szereplő tengerészt, szám szerint

¹⁾ Krit. Unters. I. 348.

²⁾ Columbus vállalatának érdekében kénytelen volt elnéző lenni. Éppen olyan elnéző vala a Sa. Maria, saját hajója kormányosával — Juan de la Cosa-val — szemben, ki mi alatt a halálra kimerült tengernagy pihent, a kormánykereket egy hajós fiúra bízta s helyéről eltávozott s ez által okozta, hogy a tengernagy hajó Cuba északi partján 1492. decz. 24-én a zátonyokon hajótörést szenvedett.

20-at vallata, hogy ezen módon Columbus Kristóf felfedezői elsőségi igényeit örökösei hátrányára kisebbitse, elvitassa és bebizonyíthassa, miszerint Columbus Kristóf Pinzon Márton Alonzonak köszönhető az átszállás titkát. Pinzonék pedig, Columbus halálos ellenségei, bizonyára már saját érdekekben sem mulasztották volna el Pinzon Márton azon útjára hivatkozni, melyet az állítólag Cousin vezénylete alatt tett; hiszen amúgy is azt állíták, hogy ősük Pinzon Márton Columbusnál 24 órával előbb fedezte fel az Új-világot. Ha azt tudták volna, hogy Pinzon Brazília partján már jóval előbb járt, annak létéről tudott és azt Colombussal közölte, bizonyosan el nem hallgatták volna!

Miután ily állítás részünkről meg nem történt, sőt végül a pőr Columbus-ék részére kedvezően fejeződött be, el nem fogadható, hogy Pinzon Márton, illetőleg Cousin-t illetné meg ez Új-világ fölfedezésének elsőbbsége.

A nemzetiség nemes érzelmének fattyúhajtása — a chauvinizmus — ágaival e kérdés terét is beárnyékolja.

Caesare Fernandez *Duro*¹⁾ és egyéb spanyol tudósok műveikkel azt töreksenek bebizonyítani, hogy Pinzon Alonzo Mártont illeti meg Amerika fölfedezésének elsőbbsége.

Mekkora eltérés Martin Fernandez de Navarrete²⁾ *alapvető* és *forrásművének* tárgyilagosságától!

Columbus Kristóf felfedezői elsőbbségének veszélyeztetői közül ki nem maradhat Szkolnoi (azaz Kolnóból való) János nevű lengyel tengerész felemlítése sem. Mert e férfit I. Keresztély dán király azzal bizta meg, hogy Grönlandot újra fölkeresse, s hogy e gyarmat és az anyaország közt a forgalmat helyreállítsa. Erről írnak: Wytflied (1597., *Descript. Ptol. augmentum*), Pontanus (1631., *De situ Daniae*), és Georgius Horni (*Ulyssa*, 1671.), — ámbár mindannyian Scolvus-nak hívják. Lok Mihálynak 1582-ben kiadott térképén pedig — körülbelül a mostani Labrador helyén egy „Jac. Scolvus Groetland“ jelzetű derékföld fordul elő. Szkolnoi útjáról Francisco Lopez de Gomara (1553) és Antonio Herrera (1601) történészek is megemlékeznek. Gomara az állítja, hogy Scolvus János

¹⁾ „Colón y Pinzon“ és „Disquisiciones nauticas.“

²⁾ Coleccion de los viajes y descubrimientos“, 5 kötet. I-ső kötet: Viajes de Colon: Almirantazgo de Castilla, II-ik kötet: Documentos de Colon y de las primeras poblaciones.

kormányossal norvégiai emberek Labradorra jöttek. Mindazonáltal mégis kétes a tény, mert Wytflied azt állítja róla, hogy ő Norvégiából Izland- és Grönlandon át az északi sarkpont irányában hajózáván Estotilandon (Új Fundlandon (?)) kikötött. Itt ellenmondás van, mert ha Szkolnoi az északi sark irányában hajózott, nem érkezhettek Új-Fundlandra, ha pedig Új-Fundlandra ment, nem irányozhatta hajóját az északi sarkpont felé. Általában véve, Szkolnoi útjának eredményéről történetileg igazolható hírek nem léteznek. Találóa jegyzi meg Humboldt S., hogy Grönland, Labrador vidékeit Új India fölfedezésével összeköttetésbe hozni, a XVI. százban még Columbus legkérelhetetlenebb ellenségeinek sem jutott eszökbe, mert akkor Grönlandot még az európai tengerek területéhez tartozónak képzeltek, s annyira nem vették azt számba, hogy Szkolnoi-ról még a Columbus öröksége iránt folyt híres perben sem tétetik említés, holott azon alkalommal a Columbus-féle fölfedezések elsőségi igényeit minden kitelhető eszközzel erősen megtámadták. A pört a kincstári ügyész először Don Diego Colon, Columbus legidősb fia és családjának igényei ellen kezdte. Midőn pedig II. Don Diego Colon halálakor (1576, 1578) Columbus Kristóf törvényes férjfi ága magvaszakadt, a majorátus miatt újra éledt föl a pör. Ezen pör csak 1608-ban érte végét. A columbusi hitbizomány örökösül a portugáli Don Nunó, Braganza családbeli Gelves gróf ismertetett el, ki Izabellától, Columbus Kristóf unokájától származott, a mennyiben Izabella Gelves gróf neje levén, ezeknek unokája Don Nuno Helves *veraguai* herczegnek ismerteték el.

Columbus Kristóf felfedezői dicsőségének vetélytársai közt a baszkok és a gascogneiak is szerepelnek, kik állítólag már igen régen jelentek meg Labrador és Új-Fundland vidékén. Labrador nevét állítólag 1501 táján nyerte. Midőn t. i. Cortereál Gáspár egyik hajója Labrador tájáról Lisszabon-ba visszatért, Pasqualigo velenzei követ az onnan hozott benszülöttek erős termetének láttára azokat munkára kiválóan alkalmasoknak találta s az ő ötletéből ama föld idővel terra laboratorium-nak, Labrador-nak nevezteték el. Más magyarázat szerint azonban, t. i. Labrador félsziget lakóinak a mai napig megőrzött hagyománya szerint a félsziget neve onnan származik, hogy a XV-ik száz közepén a Gascogne-ból való La Brador nevű hajós fedezte fel azt.

A baszkok már a X-ik százban üldözék a bálnákat a can-

tabriai vizeken, s mivel mesterségök akkor már teljesen ki vala képezve s halászczéheik¹⁾ is alaposan szervezve voltak már, okvetlenül fölteendő, hogy ama foglalkozásuk kezdete még régibb keltü. Az állatok, midőn az északi tengerek martlakói is üldözni kezdék mind északiabb tájakra szorittatván, gyérülni kezdenek, a biscájai tengerben s akkor valószínűleg követék őket a bászk és gascognei foka- és bálna-vadászok. Így kerültek utóbbiak alkalmasint az üldözött állatok nyomában Uj Fundland-ra és Labrador-ra megelőzván még Cabot Sebestyént is.

E föltevés pedig valószínűvé lesz az által is, hogy Cabot, holt angol szolgálatban állt és angol hadi hajókon járt, a tőkehal földjét *gascogne* szóval „bacallaos földjének nem pedig *angol* (čöd = tőkehal) szóval nevezte meg. Ő alkalmasint megtartotta a bensülöttektől hallott elnevezést. Ha pedig az indiánusok már 1487. táján a bacallaos szót használták, bizonyosan az idegen halászkóktól a bászkóktól, gascogneiektől tanulhatták el azt.²⁾

Gascogne lakói s e szerint a bászkok is állítólag már Cabot Sebestyén előtt ismerték Uj Fundlandot. Alig hihető azonban Harrisse³⁾ állítása, hogy már időszámításunk VII-ik századában az amerikai partokon halásztak. De okmányilag kimutatható, hogy a XVI. százban már egész hajórajokat indítottak az Atlanti oceán északi és nyugoti tájaira a tőkehalászat czéljából. Nekik tulajdonítják a Stocafixa sziget felfedezését. E sziget neve ugyanis 1436-ban fordul elő Bianco Endre térképén, melyet Velencez Szt.-Márkus könyvtárában őriz. Echiadet, új-fundlandi kikötőt, a bászkok krónikásainak állítása szerint Juan de Echaide fedezé fel.

Fájdalom, hogy mind-e hírek hitelessége szintén meg nem állapítható kellően, mert a bászkok (euscaldunak) földjén és a Gascogneben dúló háborus viharok közben városaik és levéltáraik szintűg elpusztultak, mint a dieppe-iek.

Végre a bászkok és gascogneiak világtengeren tuli járataik tekintetében is felmerül ugyanazon kérdés, melynélfogva a normánnok vinlandi szállingozásaikat kétségbe lehet vonni, valjon egyáltalán

¹⁾ confradias de pescadores.

²⁾ Geleisch. Z. d. G. f. E. XVIII, 286.

³⁾ Notes on Columbus, II. Páris, 1884.

képesek lehettek-e az iránytűs szelencze feltalálása és alkalmazása, tehát a XIV. század előtt Dél-Európa és észak-keleti Amerika közt biztos összeköttetést létesíteni, azaz nemcsak véletlenül feltalálható, hanem tervszerűen meghatározott pontokon kikötni.

Gelcich, a lussinpiccoloi tengerésziskola tanára, ismételen ad azon meggyőződésének kifejezést, hogy iránytű és tengerész térkép nélkül határozott pontoknak a hajók részéről elérése — lehetetlen.¹⁾ Ő ennek bebizonyítása végett oly tengerészekre hivatkozik, kik az Atlanti tengert évtizedek óta bejárják és az ő kérdésére, vajon Norvégia pártrészéről kiindulva tudnák e az *iránytűs szelencze kalauzólása nélkül* az egyesült államoknak előttük ismeretes pontját hajójukkal önállóan elérni — *határozott nem*-mel válaszoltak.²⁾ Az iránytűnek használata által a tengerészet terén elért eredmények nagyszerűsége, csodaszzerűsége mellett leginkább bizonyít azon művelődéstörténeti tény, hogy ama műszernek európai hajókon való első alkalmazása korában a matrózok oly hajón nem akartak szolgálni, melynek kapitánya az iránytűs szelenczét használta, mert e műszert az ördög művének nézték.

Miután Amerika fölfedezési történetének mindazon legrégibb jelentősebb mozzanatain, melyek Columbus Kristóf érdemeiből akár valamit elvonni, akár pedig azokat megsemmisíteni alkalmasoknak képzeltetének, végig tekintünk,³⁾ talán indokoltan állíthatjuk, hogy a *megczáfolhatatlan bizonyítékok* terén álló történelemnek tengerész

¹⁾ Z. d. G. f. E. XXVIII. 205; XXV, 104.

²⁾ u. o. 154.,

³⁾ Tér szűke miatt eltekintünk itt azon tanulmányoktól, melyek annak bebizonyítására irányulnak, hogy a kereszténység már Columbus Kristóf fölfedezése előtt Amerikában el volt terjedve. Azon állítások a „T“ alaku és a *valóságos fészület* alaku keresztelkre támaszkodnak minőket Peruban, Mexicóban találtak. *De a fészület jelképe a kereszténységénél régiebb.* Mindazonáltal Dr. Jélics Lukács, dalmáciai pap, a vatikáni könyvtárban lelt okmányokból, bullákból a keresztény normánnok felfedezésével való összefüggést akar Amerikának Columbus előtti állítólagos kereszténységében látni. Bővebbet ez irányban szolgáltat e cz. mű: *L' évangélisation de l'Amérique avant Cristophe Colomb* (Compte Rendu du Congrès Scientifique International des Catholiques. Tenu a Paris du 1-er au 6. Avril 1891. V. section. Sciences historiques. Paris, A. Picard. 1891.) Az itt említett katolikus kongresszuson még azt is állíták, hogy csak a katolikusok tagadhatják a kereszténységnek Amerikában Columbus előtti elterjedését. Eugen Gelcich, Z. d. G. f. E. XXVII. 179, 206.

alakjai közül egy sem ragadhatja el Columbus Kristóftól ama babért, mely őt azon érdemnél fogva megilleti, hogy az Új világ fölfedezésére vezető *első*, de a legnehezebb utat megtette és a világrész fölfedezését *megindította*. Columbus ama tette után mintegy 42 $\frac{1}{2}$ év múlva az új világrész körvonalai annyira kerekedtek ki, hogy a fölfedezett földek világrészi öuállósága iránt minden kétely kizárva maradt. ¹⁾

* * *

Columbus külső egyedisége is a rendkívüli férfiúra vallott. Magas termete erőt, kifejlett homloka gondolatmélységet és szilárd akaratot sejtetett. Szeplős arcának piros, szemének kék, hajzatának szőke szine azonban inkább az észak, mintsem a dél fiát, előbb germánt mint olaszt gyanította. Egész lényén a komolyság sőt komorság hangulata ömlött el, mely önézetről tanuskodott s tiszteletet parancsolt.

Zord modora daczára mégis tudott, ha akarta, nyájas, szeretetre méltó lenni, úgy, hogy nemcsak egy királynő tiszteletét, hanem két előkelő hölgy szerelmét is ki tudta magának vivni, sőt mi több — meg is tudta őrizni.

Azon hölgyek elseje Izabella Castilia nemes gondolkozású királynője volt, ki kegyét és pártfogását Columbus Kristóf, a felfedező számára élte végéig fenntartotta.

A második hölgy Felipe Muniz Perestrella, Columbus neje volt. Születésére nézve Perestrella Bertalan lovag, a madeirai Porto Santo sziget kormányzójának árva leánya.

Columbus megismerkedése e hölgygyel eléggé regényes, mert 1470-től fogva Lissabon-ban élvén, a templomban mise közben látta meg jövődöbeli nejét és ott vele meg is ismerkedvén, az előkelő hölgy szeretetét és kezét megnyerte (1478). E házasságból származék Don Diego, Columbus legidősb fia, ki Porto-Santóban született. Columbusra nézve, ki addig térképrajzolás után élt, szerencse vala ama frigy, mert az által az előkelőbb társadalom tagjául vétetett fel.

Columbus Kristóf 1484-ben kénytelen vala Lissabon-t hirtelen oda hagyni.

Az indokok ismeretlenek; semmi esetre sem lehettek Columbus

¹⁾ 1520-ban a keleti márt Labradortól a Magelhaes szorosig. 1513. Balboától a Déli tenger (Csendes oceán), 1535-ben, május 2-án Cortez-től a nyugoti márt O-Californiáig föl vala fedezve.

jellemének tisztességére nézve hátrányosak, mert Portugália királya később visszahívta és mindennemű üldözés ellen biztosította; másodsor pedig nagyon megtisztelő fogadtatásban részté, midőn a spanyol szolgálatba szegődött felfedező I-ső utjáról visszatért s a kiállott vihar következtében hajójával Lissabon kikötőjében menedéket keresni kénytelen volt.

Hogy Columbus szökésének indokai őt társadalmilag meg nem alázhatták, arról több körülmény tanuskodik. Izabella királynő Columbussal csak ama szökés után ismerkedvén meg, őt mégis méltatta figyelmére, becslésére s holtiglan fenn tartá számára jó indulatát. Diegot, sőt Ferdinándot is, Columbus két fiát kath. Ferdinánd udvarába hadapródjai közé fogadta; midőn az első nagykorúvá lett, Toledo Máriát, Alba herezeg unokáját nyéré el nőül, s ez által a legmagasb arisztokrácia tagjává lön, sőt a királyi család rokonainak körébe került. Columbus Kristófot, az első utjáról visszatérő felfedzőt ő felségeik egyházi és világi fő uraik körében nemcsak királyi pompával fogadták Barcelonában, hanem országnagyjaik színejava előtt magok mellé ültették le, s így a legmagasb kitüntetésben részesíték, melyet alattvaló irányában tanusíthattak. Spanyolország büszke hidalgói, a világ legbüszkébb nemessége, az ünnepélyesen bevonulót diszes kíséretükkel tüntették ki!

Valjon lehetségesnek képzelhető-e mindez a társadalom egy megbélyegzett egyénével szemben?

Az említett hölgykoszorú harmadik tagja: Henriguez Beatrix, cordovai előkelő bölgy, a törvénytelen születésű Fernando Colon anyja, kit fiával együtt Columbus még halála előtt végrendeletileg az idősb Diegónak különösen ajánl, mint oly lényt, ki iránt a végrendelezőnek számos kötelezettsége van s „minthogy lelkiismeretén könnyíteni akar“: „mert az ügy oly oknál fogva, melynek szelíztetése itt“ — a végrendeletben — „nincs helyén, — súlyosan terheli szivét.“

Egy kiméletlen kritika a szerzetes papok szolgájának hirleli Columbust.

Sújthatja-e őt e vád? Lássuk csak! Columbus Kristóf tengerentúli felfedező útjainak másodikáról visszatérvén, Sevilla utczáin a Ferencz-rendi szerzetesek kámzsás ruhájában jelenik meg, derekát kötél övezi.

Olyan lealázó-e az reá nézve?

Koránt sem!

Azon korban, a reformatio előtti korban a szerzetesek, különösen a Ferencz- és Domokos-rendiek roppant tekintélyben részesültek.

Eleinte a pápák csatározói a császárok ellen, később a pápák fejére nőnek, kivált a konstanci zsinat (1415) óta, a melyen Gerzson János a párisi egyetem kancelláriusa, azon tételt mondá ki, hogy a zsinat a pápa fölött áll.

A szerzetesek nemcsak a nép barátjai, vezetői, legelső tekintélyei valának, hanem a tudomány terén szintén ők voltak az irányadók. A scholasticai és mysticai bölcsелеm harcában, a realisták és nominalisták tudományos tusájában ők tűzik ki és viszik vala a lobogókat.

Különösen a Ferencz- és Domokos-rendiek versenyeznek egymással s az új világ lakóinak az indianusok érdekében felmerült rabszolga kérdéshez mindkettő határozott, de ellennézetes állást foglalt el. A karaïbok cannibalismusa miatt felbőszült Ferencz-rendiek a rabszolgaság és kényszermunka mellett, a Domokos-rendiek ez ellen szónokoltak, írtak.

A Ferencz-rendiek hatalma akkora vala, hogy a rend főnök Izabella királynőnek, mivel a rend és főnöke részéről tapasztalt tiszteletlenséget megróttá, elbizakodottan ezt merészelé szeme közé mondani:

„Igazam van; Castilia királynőjével beszélek, *ki hozzám hasonlóan egy maroknyi por.*“

Hogy ne menekült volna Columbus a hatalom ama tényezői védszárnyai alá?

Először hálával tartozott az egyház néhány emberének, kivált Fray Antonio vagy Juan Perez de Marchenának, a rabidai Ferenczrendi zárda főnökének. Ez fogadá be Colum bust, ki reményevesztetten Spanyolországot odahagyni készen, éhező szomjazó Diego fiát kezénél fogva vezette, de kimerülésöknél fogva a zárda ajtajában a gyermek számára egy falat kenyeret kérni kénytelen volt.

E szerzetes ajánlatára hívták a kivándorlásra kész tervezőt Aragonia és Castilia uralkodói vissza, neki és a salamancai Domokos rendbeli szerzeteseknek, kivált Diego Dezának — köszönhető, hogy terve végrehajtásához végre a legszükségesebb eszközök rendelkezésére bocsáttattak.

„Midőn mindenkinek gúnytárgya valék, jó indulatában irántam csak két szerzetes maradt állandó“ — e szavakkal emlékszik meg Columbus a fent nevezett két férfiúról.

Columbusnak valának ugyan egyéb barátjai is, de pártfogója kevés vala. Barátjai a fentebbieken kívül valának:

Hernandez Garcia orvos, ki a rabidai zárdában ismerkedett meg Columbus-sal és a Don Diego Colon elleni pörben is Colonék pártját fogta; továbbá Don Diego Mendez ¹⁾ lovag, ki Columbus hajóján mint *escrivano de la flota* szerepelt és Columbusnak s az összes hajószemélyzetnek életét Jamaica szigetén megmentette. Columbus pártfogóiként említendőek továbbá de Medina-Celi herczeg és Luis San Angelus aragoniai királyi kincstárnok.

De miután 1498-ban a portugálók az Afrika körül vezető uton Columbuszt megelőzve a valcádi Indiát megtalálták, Columbus hamar elveszté az arragoniai király kegyét.

Már harmadik utjáról mint fogoly lánczesörtetők kezekkel tér vissza.

Előkelő ismerősei pedig visszavonulnak tőle. Vajjon észszerűen cselekszik-e, ha régi jóltevőihez hű nem marad?

Lehet-e oly férfiutól, kinek legfőbb vonása a legbensőbb valóságos vala, föltenni, hogy ő egyháza férfaitól visszavonuljon, holott nekik köszönheté élte legfőbb vágyának foganatosítását?

Hisz éppen mély vallásossága ösztönözte még inkább terve végrehajtására.

Mert ő India kincseit azon czélból akarta ő felségeik rendelkezésére bocsátani, hogy azok segítségével a hitetleneket a Szent földről elűzzék. Ezen czél lebeg szemei előtt, midőn végső levelei egyikében ²⁾ legidősb fiát kincsek gyűjtésére serkenti. Sőt 6 százalékot jövedelmező bankrészvénnyek vásárlására is ösztönzi fiát ugyan azon czélból.

Hogy az ő vallásossága a clericalismussal össze nem tévesztendő, kiviláglik azon kikötéséből, hogy a pápát segíeyzni kell azon esetre, ha egyház-szakadás őt rangjának elvesztésével fenyegetné, ellenben *nem*, ha a pápa maga *eretnekké* lenne. ³⁾

¹⁾ Azon szegény Mendez az, ki végrendeletében fia számára egy márvány mozsárból, többféle kéziratból és 9 könyvből álló hitbizományt alapított.

²⁾ 1504. decz. 21 keltezve.

³⁾ Krit. Untes. II. 231.

Vallási buzgóságáról tanuskodik azon, mint most mondanók, anti-semita kitétele is, melyet az új világ fölfedezése utáni 5-ik hétben naplójába jegyzett: „Kivánom, hogy Felseégeitek sohase engedjék meg, miszerint idegen, hacsak nem katolikus és jó keresztény, letelepedjék e földön, mely csak a kereszténység dicsőítésére és gyarapítására fedezteték föl. ¹⁾)

Türelmetlenségre valló nyilatkozatán ne csodálkozzunk, meg-gondolván, hogy a mórok, tehát a félhold elleni harc 711-től —1492-ig a pyrenaei félszigeten lángol és dül vala, s hogy Amerika fölfedezése előtt éppen az ozmánok előnyomulásának hírei is Magyarország déli határvidékeiről beszállingózták a világot, hogy azon korban Hunyady-ék hős tetteiről s a keresztényeknek a törökök általi rablánczrafüzéséről szóló hírek izgatták fel Európa kereszténységé-nek kedélyét.

Bizonyosra vehető, hogy az ozmánok előnyomulásai kelték fel Columbus Kristóf elméjében a Szentföldre indítandó keresztes háborúk felébresztésének eszméjét.

* * *

Columbus tettének jelentősége mellett misem bizonyít világosabban mint az irodalom terjedelme, melyet amaz ébresztett. Az e sorok számára a folyóirat természete által kiszabott szűk kereten belül azonban lehetetlen arra teljesen kiterjeszkedni. A nagy ember 400 éves emlékének ünneplésébe — fájdalom — a történelem *javit-gatóinak* éles kritikai hangjai is sivítottak belé.

Kegyetlenséggel, önzéssel, kapzsisággal, tudatlansággal, közigaz-gatási téren tehetetlenséggel, általán véve mindenféle fogyatékosággal vádolják.

Ráfogják, hogy az indianusokat rabszolgákká tette s vérebe-ke-kel marczangoltatta.

Való ugyan, hogy arany hiányában kénytelen volt más pótszert keresni, hogy a vállalathoz kötött anyagi várakozásokat némileg ki-elégítse, mert a spanyol koronát és nemzetet a fölfedezésnek pusztán eszményi sikere *akkor* ki nem elégíthette. Ő felségeik csak szánakozó mosolylyal ²⁾) hallgattak Columbus tervezgetéseire, miszerint a föl-fedezendő arannyal Jeruzsálemet visszavívandja. Az arany iránt igen

¹⁾ Krit. Unters. 182.

²⁾ Krit. Unters. II. 174.

is érdeklődtek, — de Jeruzsálem visszavételét tán kevésbé sürgősnek találták.

A rabszolgakereskedést a pyrenaei félszigeten rég űzték, mert a mórok ellen folyt évszázados harcokban a keresztények kezébe került mór hadi foglyok arany por és *négerek* árán váltattak ki. Különbösen a spanyolok kegyetlenkedései nem irhatók Columbus rovására; ellenben, hogy a kegyetlenkedések a spanyolok természetéből folytak, azt leginkább gyarmataik siralmas állapota és elvesztése bizonyítja be. Kétlem, hogy e tekintetben enyhítő kerülményül tekinthető lenne, miszerint Columbus azon nagy kiábrándulás után, mely a kincsvágyókat a második vállalat után meglepte, gyarmatosítókul elítélt fegyenczeket s több eféle gaznépet III-ik utja alkalmával magával vinni kénytelen volt.

Columbus ellenfelei gáncsolják, hogy a kormányzás szervezéséhez nem értett, hogy a tudomány terén új kérdéseket fölvetett ugyan — *mintha ez egymagára nem lenne elég* — de azok egyikét sem oldotta meg.

De az újkor melyik kutató utazója tudna mindazon követelményeknek megfelelni, melyek ama szemrehányások fenekén lapanganak?

Hány szaktudós vesz ma részt egy-egy kisebbrendű afféle vállalatban, *hány* a haza hozott gyűjtemények feldolgozásában?

Sikereit azzal törpíték, hogy azokat a véletlennek köszönhetette (?). De ama sikerek az emberiségre áldást hoztak. Azért csak néhány szóval akarok azok egynémely eredményére utalni.

Columbus a világ színét *megkettőzteté*, mert földünk második felét föltárván az ó világot az új világgal ismerteté meg.

Tettének tudományos eredménye az, hogy az induction és összehasonlító módszeren alapuló tudományok — az ethnologia, nyelvtudomány, földrajz — úgyszólván meg — vagy legalább újra születtek. Ugyanaz áll a természettudományokról, de kivált magáról a bölceletről, melynek régi alapját, kivált a *tekintélyekre* való hivatkozás terén — az új világ fölfedezése megsemmisítette.

Európa közgazdasági terén Columbus tette valóságos forradalmat idézett elé. Itt csak két tényt állítok egymással szembe.

Az ó-korban a nemes fémekből készült pénzek Európa piacziaról mindinkább eltűntek. Mert az európai fényűzés-igényelte pénzt

a Kelet, kivált Ázsia nyelte el, onnan pedig úgyszólván semmi sem került vissza, minthogy a Kelet népei Európának a pénzénél egyéb termékeire nem szorultak. Tacitus szerint már Tiberius fölpanaszolja a római sanatusnak, hogy a keleti gyöngykereskedés visszafizető térítményül csak európai készpénzt vesz igénybe. Plinius korában Európa annyi nemes fémeket küldött Alexandriába, hogy annak értéke évente 50 millió sestertiusra is fölbágot. ¹⁾ Midőn aztán a portugálok Malabarba érkeztek, meglették ott a római aranyokat, melyek Augustus-tól egészen Antoninus Piusig a római császároktól verettek, mert azok ama császárok sorának arczképeit viselték. A nemes fémeknek ama folytonos kivitele Európa termelésére roppant hátrányos visszahatást gyakorolt, úgy hogy a XV-ik százban az európai földtermékeknek értéke a pénzéhez képest igen leszállt. Innen magyarázható Columbus korában az aranyhajsza, innen Európa kereskedőinek vágya, hogy a Kelet népeivel közvetítők nélkül, a bániának (indus kereskedők), és arabs kereskedők kizárásával egyenes úton érintkezessenek. E törekvés teremtette a fölfedezőket.

Midőn aztán a portugál Vasco de Gama az Indiákat fölfedezé, a spanyolok pedig Mexico, Peru, Bolivia aknáihoz férköztek és az arany s ezüst hajószámra Európába került, az európai földtermékek s a pénz értéke közti arány ismét fordulati ponthoz került. Az európai nyers és egyéb termékek névértéke tetemesen, a gabonáé a háromszorosra ²⁾, vele együtt a *termelés* is emelkedék, míg a pénz olcsóbbá lett. Az emelkedő termeléssel az európai piacra került új termékekkel (*burgonya, törökbúza, dohány*) stb. idő múltán az európai népek jólléte is javult, a vagyonosodás pedig a tudományt, művészetet, általán a kulturális haladást fokozta, a javak élvezetét szélesebb köröknek juttatta s így lassanként az egész európai társadalom színét üdvös értelemben megváltoztatta.

Csak Spanyolországra magára lett az új világrész, az ezüstszállító hajórajok daczára — végzetessé, mert a gyarmatosítás fejében legdrágább kincsét — népét vesztegeté el.

* * *

¹⁾ Peschel, G. d. Z. d. Entd. 27., Plinius, Hist. nat. VI., 26, 7.

²⁾ Krit. Unters. II. 304.

Mostoha sorsa, tulajdonkép fapusztító állatkák,¹⁾ ezek által korhadtá lett hajóinak állapota, akadályozák meg Columbust, hogy IV-ik útja alkalmával Yucatan közelében vitorlázva, de folytonosan a ptolemausi Chryse és Argyre felé átvezető utat keresvén, azt a szerencsését elszalasztá, mely pedig keze ügyében feküdt, hogy a művelt s *gazdag* máya népek vagyonos városait meglássa, onnan pedig Mexicót fölfedezze. A mai Colon v. Aspinvall partja mellett eloldalogván *Belen*-nél kiköt ugyan, felfedezi Veragua kincses országát, melynek neve utódainak hercegi cziméül szolgál, de fegyveres népének elégtelensége, az ellenséges benszülöttek tulnyomó ereje kényszerítik, hogy hajóira meneküljön. Nem sejté, hogy az isthmuson volt, Panama öble s a Csendes tenger közelében, hogy e tengertől, mely felé átjárást keresve-keresett, kutatásai czéljától csak néhány mérföld különíté el. Még a Dariai öbölig elvitorlázott. De ott hirtelen éles derékszögű fordulattal Északnak irányítja hajóit s ezzel felfedező szerepének utolsó jelenetét eljátszsa. A dicsőség maradéka, melynek azzal hátat fordított, elég volt még, hogy az emberi művelődés útját jelző alakok hármának nevét megaranyozza, halhatatlanná tegye. A sors nem türe, hogy *egy* ember, Columbus, a saját babérjai közé még egy Balboa, egy Cortez, egy Magelhaes koszu-ruinak örökzöldjét fűzze be, hogy egy ember háromnak való munkát végezzen. De Columbus azzal is, mit addig végzett, az emberiség érdekében eleget tett. Délceleg alakja az új-kor csarnokának legszélső sarkán örökösök. A magasban diszló ércz-szobor oly szilárdan áll, hogy mind a sensatiót hajszolók, mind a chauviniszta írók tollszárai gvenge emeltyücskéké annak elmozdításához.

Az ó és új világ polgáriasodott népei pedig kegyelettel tekintenek föl amaz alakhoz, s mert Columbus férfias tettének áldása az egész emberiség javára vált, helybenhagyólag szemlélik a hősnék czi-merét körül folyó szalag eme szavait:

„*A Castilla y a Leon
Nuevo mundo dio Colon*“²⁾

TERNER ADOLF.

¹⁾ Tubicolae csöves kagylók, pholas fúró kagyló, teredo navalis, t. fatalis hajóféreg, steff.

²⁾ Számódra, Castilia és Leon, Új világot szerze Colon.

Az erdélyi magyar játékszín kezdete.

V.

Az első színházi bizottság és id. b. Wesselényi alatt 1806-ig

Elintéztetvén a belső bajok, a színházi bizottság elhatározta, hogy nyárára a társaságot Maros-Vásárhelyre küldi, a hol még nem járt; mert a királyi tábla ottléte reménnyel biztatott az iránt, hogy a társaság alkalmas nyaraló helyre talál. E végből kérő levelet írt a városi tanácsnak, hogy a társaságot fogadja be s a játszószín építésére adjon segélyt, valamint írt gr. Teleki Mihálynak, Marosszék fő királybirájának is. Teleki 1803. ápr. 18-diki válaszában¹⁾ egy színész odaküldését kívánta a nyaralás tervének közelebbi megbeszélése végett. El is ment Kotsi János, mint director. Erre a tanács máj. 13-án azt válaszolván a bizottságnak, hogy a színészeket, ha a törvények szerint viselik magokat, szívesen fogadja s egyszersmind a játszószín építésére is segélyt ad: a bizottság az építkezés és berendezés helyes folytatása végett elküldte újból Láng Ádámot.²⁾

Megtétetvén az előkészületek, a bizottság arra az időre, míg a társaság M.-Vásárhelyt fog időzni, új helyi felügyeletet szervezett néhány fölkért tagból gr. Teleki Mihály elnöklete alatt s a lemondott Ernyi helyett pénztárnoknak tette Láng Ádámot, ellenőrnek Sáska Jánost.

Kolozsvárt 1802/3-ban színészeink 1803 máj. 26-dikáig játszottak s tartottak jan. 1-től 146 nap alatt 62 előadást, hetenként

¹⁾ Jegyzőkönyv 1803. ápr. 18. 1. p.

²⁾ U. ott, máj. 13. 1. pont. Kotsi útjáért 16 rfrt. 14 krt kapott. (U. ott. 3. p.)

átlag hármat, ¹⁾ minden vasárnap, kedden és csütörtökön, néha szerdán vagy szombaton.

Marosvásárhelyt, hová, nyomda híjában, Kolozsvárt előre megnyomatott színlapokat vittek, melyekre írónnal irták bele a napokat, jun. 12-én köszöntötték be „*A nerelés formálja az embert.*“ cz. 5 f. vígjátékkal, s a következő jelentéssel: „A Nemzeti Játzó Társaság, mely csak egyedül van az esmérhető világon, tzeljával tévén, hogy a Játék Szín Nemesebb időtöltésben, az egész Nemzetet tehetsége szerint részeltesse; megjelent ezen nemes városban is, és el kezdi mái napon játszását, folytatván rend szerént négyszer egy héten u. m. vasárnap, kedden, csütörtökön és szombaton. Ajálja annak okáért magát Tts. Publicumnak Kegyességébe. A mi a Társaságot illeti, főbb törekedése lészen az, hogy az illendőséget meg ne sérts, és a jó erköltsöt maga példa adásával is tiszteletre méltóvá tegye.“ ²⁾

Itt játszottak jul. 31-ig s tartottak 16 előadást. Ekkor a vásárhelyi bizottság aug. 3-dikára visszaküldte a társaságot Kolozsvárra, mire a kolozsvári állandó bizottság 4-dikéről köszönő iratot küldött át. ³⁾

Ekkor a társaság Debreczenbe utazott, hol aug. 14-én a nagybaldogasszony-napi vásár kezdetén Kotzebue „*Helytelen szemérmesség*“ cz. énekes játékával kezdte meg előadásait, ⁴⁾ s a Kotsi János „*Tündérek*“ cz. énekes játékával végezte aug. 30-án; ⁵⁾ tartott tehát összesen 11 előadást. Innen Szegedre ment, a hol valószínűleg ez volt az első eset, hogy magyar színészek fordultak meg.

Szeged színészetéről még eddig részletes rajzot nem ismerünk; annyi bizonyos azonban, hogy a mult század végén s ennek elején ott is voltak német színészek, a kik a „városi szalában és theatrum“-

¹⁾ Rendszeren 12 előadásra bérlet volt hirdelve, zártzékra 3 és 1-ső helyre 2 frtjával. Egy előadásra nagy páholy volt 1 frt 30, kis páholy 1 frt, zártzék 30 kr., 1-ső hely 20, 2-ik hely 10 kr. Az 1802 évi előadásokat, színlapok nem lévén, nem ismerjük.

²⁾ Színlap szerint. Helyárak: Zártzék 28, 1-ső hely 21, 2-ik 14, 3-dik 7 kr. Mikor elmentek Kolozsvárról máj. 28-án, a fuvarra 150 frtot vettek föl, melyet jul.3-án megküldtek. (Jegyzőkönyv illető helyein.)

³⁾ Jegyzők. aug. 4-ről. 1. p.

⁴⁾ Ford. Kotsi János.

⁵⁾ Ekkor ad. először. Zenéje Haydn „Teremtés“ IV. része után írva.

ban játszottak megfelelő bér mellett. Midőn Wesselényi 1798-ban elhatározta, hogy színészárságát Magyarországra is kiküldi, minden valószínűség szerint már ekkor levelezésbe bocsátkozott Szeged városa tanácsával is. E levelezést ma még nem ismerjük; de ennek tulajdonítandó, hogy midőn a nagy „szálá“-t 1801-ben a letelt bérlet után a város 6 évre újból kiadja, ugyanekkor az erdélyi nemzeti játszó társaságra is gondol és a 8-dik pont szerint megszabja, hogy kiadhatja ugyan a bérlő német színészeknek a termet, de ha más nyelven játszókkal az alkut megkötötte is, a magyar színészeknek nemcsak elsőbbségök lesz, hanem naponként 1 frt bérnél többet tőlük nem követelhet s a termet a ruhatárral és öltöző szobával együtt azonnal át tartozik adni.¹⁾

Ez a kedvező határozat, mely annál is valószínűbben Wesselényi műve, mert egyenesen „a magyar játszó társaság“-ra vonatkozik, t. i. arra az egyetlenre, mely akkor létezett: tette lehetővé, hogy színészeink Szegedre is elmenjenek. Első előadásukat 1803. szept. 7-én²⁾ tartották „*Nevelés formálja az embert*“ cz. 5 f. vigjátékkal s a másodikat 8-án „*A helytelen szemérmesség*“-gel (érz. j. 5 f. Kotzebuetól), mely alkalommal így ajánlták magokat:

„A Nemzeti Játszó Társaság, melyet a Ditső Magyar Nemzet, és minden igaz Hazafi, ki Nemzetének Nyelvét szereti s Litteratu-

¹⁾ Szó szerint: „Valamint az ezen alkalmatosságban lévő Theatrumnak felállításában az a fő czél, hogy abban a Magy. Nemzeti nyelv tökéletesítése által az erköltsi és polgári boldogság előmozdítása lehetőképen eszközöltessen, ugy ennek *Magyar Erköltsi Theatrum* nevezete mindenkor fel is maradván, az Árendátor ugyan teljes birtokában léssen ezen Theatrumnak, következőképen abban Német v. másjátszó társaságot is bocsájthat és az ilyen Társasággal tetszése szerént alkudozhat; mindazonáltal a *Magyar Játszó Társaságnak* (az erre lévő különös tekintetből) ezen Theatrumban mindenkor és így akkor is; ha ne talán az Árendátor már más nyelven játszókkal megalkudott volna, nem tsak elsőse léssen a Játékra, hanem ezen Társaságot az Árendátor egy napi Játékért feljebb egy forintnál nem is taksálhatja; a Játékot pedig annak akár mikor megengedni és a Theatrumot szálával és ruhatartó és öltöző-szobával együtt általadni tartozik.“ (Hazai tudósítások. 1806. 52. sz. 437. l. „*A magyar játszó társaság*“ kifejezés, mely tehát egy létező társaságra vonatkozik, mutatja, hogy épen a Wesselényi társaságára történik czélzás. Jártak-e színészeink 1803 előtt Szegeden, talán 1800—1802-ben, nem tudjuk biztosan; de nem valószínű, mert a színlapon nem ugyan az első, hanem a 2-ik előadáson megtették a szokott beajánlást.

²⁾ A színlap csak annyit mond: a „mái napon“, de mert a 2-ik előadás szept. 8-ára esett, az első 6-án vagy 7-én volt.

rájának előmenetelében munkálkodik, kegyelmében vett; s igyekezeteit Hazafi szemmel nézte: igyekezni fog ezen Nemes Város Tektetes Rendjei Grátiájára is magát érdemesíteni s ennél fogva midenkör oly Játékokat elé adni, mellyek azon kívül, hogy a Társasági multságot ártatlanul előmenetelesítik, A Magyar Erkölts se pirúlhasson el hallásokra.“¹⁾

Ez alkalommal a legjobb s lehatásosabb darabjaikkal léptek elé. Előadtak 5 énekes játékot, továbbá Dugonics *Matskási Juliánná-ját*, adtak okt. 2-án a színdarabon kívül bált is, mely alkalommal a termet viaszgyertyákkal világították meg, a zenekarban magok a tagok is játsztak, melyet Lavota János vezényelt; végre Vedres Istvántól²⁾ egy új darabbal zárták be előadásaikat okt. 3 án, „*A haza szeretete*“ cz. a., melynek tárgya Szeged visszafoglalása volt a törököktől.³⁾

Ez a szegedi időzés minden tekintetben jól sikerült, a derék magyar város a társaságot a szó teljes értelmében elhalmozta szíves vendéglátással, mely így tért vissza okt. 9-dikére, a Dénes-napi nagy vásárra, Debreczenbe, hol okt. 17-ig 7 előadást tartott a vásár ideje alatt. Innen okt. 30-dikára ért Kolozsvárra, hol e napon „*Minden lépésben egy bottás*, cz. 5 f. vígjáték al kezdte meg a téli idényt, mindíg 12—12 előadásból álló bérletet hirdetvén.“⁴⁾ E mellett a

¹⁾ L. eredeti színl, 2-dik előadás szept. 8. A helyárok: 1-ső hely 21, 2-ik 14, 3-ik 7 kr.

²⁾ Vedres István földmérő volt Szegeden.

³⁾ Repertorium: 1., Nevelés form. az embert, v. 5 f. 7/IX. 2. A helytelen szemérmesség, érz. j. 5 f. 8/IX. 3. Gr. Essex, sz. j. 5 f. 10/IX. Az epigramm, v. j. 4 f. 11/IX. 5. Havasi juhászleány, én. j. 2 f. 13/IX. 6. Mórítz bátya, v. j. 3 f. 15/IX. Az önnön áldozat, érz. j. 3 f. 17/IX. 8. Kontraktus, nagy op. 2 f. 18/IX. 9. A süketnéma, v. j. 3 f. 20/IX. 10. Tündérek, én. j. 3 f. 22/IX. 11. Matskási Julianna, érz. j. 5 f. 24/IX. 12. Inkle és Járikó, én. j. 3 f. 25/IX. 13. Második Gaszner, vigj. 4 f. 27/IX. 14. A napszámos, érz. j. 3 f. 29/IX. 15. Az égi háború, nagy op. 2 f. 1/X. 16. Zsák meglelte foltját, v. j. 3 f. 2/X. 17. A haza szeretete, av. nemes Szeged városának a törököktől való elvétele, hazai j. 4 f. 3/X. „Kétség kívül egész érzéssel fogja hallani a szegedi Ns. Publikum ez mai történetet — mond a színlap — melyben elé fordul, és Hajdan Hazájokhoz és Királyokhoz vonzó hívségtől buzgó Szegedieknek maradékai nem tsak virágoznak, sőt az elejektől nyert Ns. buzgósággal, és tiszta Erköltsel mai Napig is dítsekedhetnek.“

⁴⁾ 12 játékra a bérlet: zártszék 3 frft, 1-ső hely 2 frft. Belépti díjak 30, 20, 10 kr. Nagy páholy 1 frt 30, kis páholy 1 frt. 1804. jan 21-től nagy páholy 2 frt, kis páholy 1 frt 30 kr. Néha új operáknál fölemelt helyárok is voltak.

páholyok egész évre is bérelhetők voltak, még pedig a kisebb páholyok havi 6 frt 40, a nagyobbak 9 rfrttal. A bérleteket előre felszedték s a színház bérét a Pataki-háznál rendszeren ebből fizették. Ez évből esetleg tudjuk is, hogy állandó bérletekből havi 92 frt 70 kr volt a bevétel.¹⁾

Ez alkalommal 1804 május 8-dikáig [időztek Kolozsvárt. Előadtak 90 darabot 190 nap alatt, tehát átlag minden 2-dik nap játszottak, a szokott téli napokon. Ezen a télen történt b. Kemény Farkasnak már érintett kigúnyoltatása Kotsi által. A hagyomány szerint ez abban állt, hogy többek rábeszéléséből a báró modorát utánozva, az ő maszkjában jelent meg a színpadon egyik darabban s oly hűséggel másolta nevetséges, piperkőcz modorát, hogy az egész közönség ráismert s az egyik páholyban jelenlevő báró ellen tün tetett. Ez a kigúnyolás 1804 április havában történt. Kemény Farkas ekkor levélben felszólította Kotsit, hogy őt a színpadról kövesse meg. Kotsi benyújtotta a színházi bizottságnak e levelet, mely azt határozta, hogy ám kövesse meg levélben, de ne a színpadról, mert ezt „az institutum tekintete ellen valónak“ látja.²⁾ Ez az elégtételadás hihetőleg megtörtént, de a báró nem volt vele megelégedve s Kotsi ellen, ki haragja elől néhány napra frátai birtokára menekült, néhány jobbágyát felfogadván, „gyilkos módon való aggressiót“ kezdett.³⁾ Ezt szerencsésen elkerülvén Kotsi, Kolozsvárra jött, hol a commissio b. Kemény ellen a főkormánytanácshoz folyamodott; Kemény pedig kijelentette, hogy sem páholyt többé nem tart, sem a színház telke megvásárlásához nem járúl, mire a bizottság azt határozta, hogy

¹⁾ Bérletek: Br. Jósika János, alól 9. sz. páholyt, B. Jósika Miklós 8. sz. p., G. Teleki Pál 1. sz. p. (4 frt 30 krért), Gen. Gr. Gyulainé, 2. sz. p., Br. Kemény Farkas feljül 1 sz. p. Consil. Gáll János 2. sz. p., Br. Bánffy László 5, (6 frt 40 kr.) Gr. Bethlen Gergelyné 8, a püspök 10, Gr. Teleki József 14, (6 frt 40 kr.) Bethlen Pálné 15, (6 frt 40 kr.) br. Kemény Sámuel 18, Gr. Teleki Fer. 4—5 sz. zártszék 6 rfrttal. Szinh. j. k. 1803. ápr. 29-ki ülés. Ott hibásan az összeg 95 frt. 30 kr. (A havi bérlet „a theathrum költségeinek nevedekéze kipótlására“ 1804. jan. 21-től kis páholyra 9 s nagyra 13 frt. 30 kr-ra emeltetett; de évi bérletre maradtak a régi árak. L. színlap. Erd. Múz.)

²⁾ Szinh. j. k. 1804. ápr. 23-ki ülés. 4. p. Szacsvai Imre azt állítja, hogy ez „Az újhold vasárnapi gyermek v. Az agyatlan úrfi“ cz. darabban történt, de ezt nem találtam az ez évi előadott darabok közt. Először 1805-ben adták.

³⁾ Szinh. j. k. 1804. máj. 4-ki ülés, 1. p.

páholyt nem is ad továbbra, adományát pedig nem fogadná el amúgy sem.¹⁾ A báró aztán a tagokat is próbálta Kotsi ellen izgatni, máj. 6-dikán némelyeket ebédre bítt, de a vele való érintkezéstől a bizottság utóbb eltiltotta őket, azt mondván, hogy mert egy tagot bántott, megbántotta az egész társaságot.²⁾ Ez az eset egy gúnyversre adott alkalmat, mely miatt a báró kénytelen volt Kolozsvárról külföldre menekülni.³⁾

A körülmények némi jellemzéseül felemlitendő, hogy a színház főbb pátronusainak születése-, nevenapján vagy más alkalmakkor ünnepi előadásokat tartottak s ilyenkor bérletiszünetet hirdettek, veres nyomású szinlapot adtak ki.⁴⁾ Hasonlót tettek, midőn kivált költségesebb és nehezebben betanúlható énekes darabokat játszottak, melyek közül „*A csörgő sapka*“ cz. v. opera 3 felv. (Irta Sikaneder) ekkor került először színre 1804 márcz. 15. és 16-án és hogy többször nem adták, csak a Kotsiné betegsége akadályozta meg.⁵⁾

1) U. ott 1—2 p. és máj. 4-diki ülés 3 p. A báró páholyát kivette gr Mikes János, ezét összevágva egy másikkal br. Jósika Miklós, emezét Turi István secretarius.

2) Szính. j. k. 1804. máj. 6-diki ülés, 4. p.

3) Pár sora így hangzik:

Báró K F a módik bolondja,
Kotsit megöletni volt bárói gondja;
Két oláh jobbágyit magához hivatja,
Hogy öljék meg Kotsit, szépen megtanítja.

Oh te bolond Kriska, te világ csodája!

De illenék reád a hóhér bundája . . . etc. etc.

4) Így adták: br. Jósika Miklós nevenapján (1803 decz. 6.) *Katinka v. A Marienburgi szép leányt* (szívillető j. 5 f.), gr. Haller Józsefnek a kolozsmegeyi főispánságba beiktatása előestéjén (1807 jan. 17.) *Mátyást királyt* (Szentjóni Szabó L. tól), gr. Nemes Zsuzsána nevenapján (1804 febr. 18-án) *Salisbury Adelheidot* (Schrödertől, szom. j. 3 f.)

5) Ekkor a helyáratat is fölemelték: nagy páh. 3 frt, kis p. 2 frt, zárt-szék 1 frt, 1-ső hely 42 kr, II-ik hely 21 kr. Eléadott énekes játékok ezen kívül: *Az égi háború v. Az isk. mester quasi doctor*, víg op. 2 f. 18/XII., *Pikko herczeg* és *Jutka Per'si*, víg op. 2 f. 26/XII., *Inkle és Járilkó v. Az arany idő*, én. j. 3 f. (1804, 8/IV.), *A havasi juhászeleány* én. j. 2 f. (15/IV.), *A lantosok v. A víg nyomoruság*, én. j. 3 f. (29/IV.)

Kiemelendő továbbá az, hogy a bizottság annyira tisztában volt a színészet állandósítása eszméjével, hogy 1803-tól fogva egy nyugdíj-pénztárt létesített külön a rendes pénztártól, mely a tagok fizetésének némi levonásából, külön adományokból, a büntetéspénzekből és végül az e célra rendelt bérletszüneti előadások jövedelméből gyarapodott. 1804 máj. 8-án az utolsó előadást Kolozsvárt ennek javára rendezték, midőn „*A vak és sánta*“ cz vígjátékot (3 f.) adták.¹⁾ E pénztár állása 1803 végén 773 rfrt 46 kr volt. (Szính. j. k. 1805 márcz. 13. 5. p)

Ebben az évben május 21-ére érkeztek M.-Vásárhelyre s a megelőző év tapasztalataiból kiindulva, az egész nyarat ott töltötték. A helyi bizottság elnöke ekkor is gr. Teleki Minály²⁾ volt, ki egyszersmind azt kívánta, hogy a társaság ottléte alatt teljesen e bizottságtól függjön, miben a kolozsvári állandó bizottság meg is nyugodott. Ebben az évben a jövedelmek oly jól folytak be, hogy Vásárhelyt a szükséges díszleteket s a színház befedését ki bírták a feleslegből fizetni.

Itt játszottak okt. 14-dikéig s tartottak 146 nap alatt 67 előadást, tehát ca. a rendes előadások számának megfelelőt.³⁾ Az előadásokat „*A nagy atyafiság*“ cz. vígjátékkal (5 f.) kezdték és végezték okt. 14-én *Inkle és Járíkó* én. játékkal. (3 f.) Fontosabb előadásaik voltak aug. 4-én gr. Teleki Domokos, Torda-m. főispánja nevenapján *Themistocles* v. *A hazaszeretet* (Olaszból ford. b. Jósika János, érz. j. 3 f.); aug. 31-én az átvonuló katonaság tiszteletére br. Wesselényi Miklós rendezetéből *A helytelen szemérmesség* (szívillető v. j. 4 f.); szept. 20-án *A pecsénymó* (Tziglertől, szívet illető j. 4 f.), melyben lövés történnén, „az ijedtségnek eltávoztatása okáért“ ezt előre jelenték; okt. 3-án II. Ferencz király nevenapjára *Mátyás Király* (Szentjóbítól).

¹⁾ „A mai játék azon Cassa számára lévén rendeltetve, a melyből valaha a szolgálatra alkalmatlanná tétetett Játszó-személyek kevés pensiojukat venni fogják: kéri alázatosan a Játszó-Társaság a nagy érdemű közönségnek számos megjelenését s nem annyiba rendes fizetését, mint adakozását.“ (Színlap. Erd. múz.)

²⁾ Épen azért neje, Földváry Drusiána nevenapján ünnepi előadást rendeztek 1804. jul. 29., előadván *A megszabadulás napja* cz. érz. j. 4 f. Hasonlólag gr. Teleki nevenapján, szept. 29-én *Kodrus*-t adták (heroszi dr. 5 f.)

⁴⁾ Helyáarak: Zártszék 30, I. hely 21, II. hely 14, III. hely 7 kr.

Visszatérvén Kolozsvárra, okt. 22-én *A mardosó lelkiismeret*-tel (Kotzebuetól, érz. j. 5 f.) kezdték meg előadásait¹⁾ és itt időztek 1805 ápr. 30-ig; tartottak e 187 nap alatt 93 előadást.²⁾ Ez volt eddigelé a szintársulat legfényesebb tele, midőn a főurak is mind nagyobb számmal költöztek be a téli időszakra Kolozsvárra, kiknek tiszteletére az eddigieknél. számosabb díszelőadás tartatott.³⁾ E mellett ők magok is a jövedelmek bőségével fényesebb kiállításra törekedtek a bizottság segélyével s így több-több bérletszünetes előadást tartottak az említett megtisztelő előadásokon kívül is. Így adták elő *Salavári Jankó* avagy *A falusi vőlegény* cz. én. játékot (2 f.) 1805 jan. 12-én; *A csörgő sapka* nagy operát (3 f.) Sikanedertől márcz. 5-én, mikor a következő megjegyzést teszik: „Minden igyekezettel azon törekedik ezen Játszó Társaság, hogy a nagy érdemű Közönségnek kegyességére magát hová tovább érdemessé tehesse, s mint-hogy a már jó móddal, és nagy költséggel rendbe hozott változásai a Játszó Színek és sok egyéb újítások is erről bizonyosságot tesznek.“ Márcz. 3-án egy „*Musikalis Akadémiá*“-t adtak elé (zenei egyveleg), mely alkalommal Mozarttól, Cherubintól, Haydntól, Wintertől

¹⁾ A bérlet módja s a helyárak ugyanazok. A pénztárnok 1803 óta (Ernyi Mih. lemondásától fogva) Láng Ádám János volt. Megjegyzi a színlap, midőn a bérlet befizetését kéri ismételten nov. 10-én, hogy a Kolozsvárt nem lévő uraságok is fizessék be a bérletet, „mivel különben a mellett, hogy a mostani nagy Drágaságban is a Theatrum a fizetést nem hágtatta, hanem a tavallyi mód mellett hagyta, ennek tagjai a szükségét és élelembéli fogyatkozást megvallani, és magokat az Abonement természetinél fogva is grátziájokban ajánlani kéntelenítettnek.“

²⁾ Az előadások a szokott napokon tartattak, kivéve 1805 jan. 14-től a farsáng idejét, midőn vasárnapon az álarczos bálók miatt nem volt előadás s ekkor hetenkint csak 3 előadást tartottak. A fejlődő kényelem okozta, hogy belől a nézőtér is megjavították s így a 3-dik hely megszűnt 1805 márcz. 5-től. (L. színlap.)

³⁾ 1804. decz. 6-án adták Jósika M. b. tiszteletére Zieglertől *Vendégi jus* v. Szabad-szállás-t (érz. j. 5 f.); decz. 26-án gr. Bánffy György születése napján *Regulus*-t (sz. j. 5 f.) 1805 febr. 18-án br. ifj. Bánffy Zsuzsánna nevenapján Zieglertől *Mária v. Az asszonyérdem* cz. erkölcsi rajzolatot (5 f.); márcz. 12-én gr. Bethlen Gergely neve napján Kotzebuetól *Az igazság jutalmá*-t (érz. j. 5 f.); márcz. 19-én a gubernátorné, gr. Palm Józefa névnapjára *A Pruth vize mellett köttetett békeség* cz. érz. j. 5 f. s. ápril 24-én gr. Bánffy György gubernátor nevenapjára Kotzebuetól *Eduárd Skótzúában* cz. drámát (3 f.)

sat. adtak elő zenei és énekdarabokat, azzal a czéllal, hogy az előadás jövedelméből a még hiányzó hangszereket meghozassák s e végre a közönséget „kettőztetett pártfogásra“ kéri¹⁾. Nevezetes előadás volt a márcz. 26-iki is, melyen Kotzebuetól *A fogoly* cz. 1 felv. vígjátékot s *A tengeren való tavaszi sétálás* vagyis *A szélvész* cz. 1 felv. balletet adták elé Reinwart Károlytól, a társulat szegődött balletmesterétől, (újból ápr. 2), mely az első valódi ballet volt a kolozsvári színpadon, addig csak tánczbetétek voltak párszor. Ekkor adták elé először ápr. 6-án *Az újhold vasárnapi gyermek* cz. nagy operát (2 f.) felemelt helyárrakkal (újból ápr. 7.) s ápr. 16-án *A ternó* cz. vígjátékkal együtt *A chinai ünneplés* v. is *Ugyanaz egy nap két menyegző* cz. balletet (3 f.) Reinwarttól, ²⁾ mely alkalommal a díszletet br. Wesselényi Miklós csináltatta, melyet a bizottság ápr. 11-én megköszönt. ³⁾ Hasonló balletet adtak *A háládatosság áldozatja* cz. a. ápr. 24-én, a főkormányzó nevenapján is. Előadásait ápr. 30-án *A szoros igazság és kegyelmesség* cz. érz. játékkal (5 f.) végezték a nyugdíjpénztár javára, czélzással arra, hogy a beme-tel árát is „nem a szoros igazság, hanem a kegyelmesség útján fizet-tetni alázatosan kéri⁴⁾“.

1805 máj. 1-sején megindult újból a társaság Maros-Vásárhelyre a substitutus provincialis commissarius, Pákey János által a szính. bizottság kértére kirendelt 6 szekeren. ⁵⁾ Május 12-én kezdték meg előadásait a Kotzebue *Kelepte* cz. vigj.-val (3 f.) s végezték jul. 21-én *Az új hold vasárnapi gyermek* cz. op.-val. Tartottak 72 nap alatt 44 előadást; ¹⁾ az időszak épen olyan jól sikerült, mint Kolozs-

1) Ezelőtt 2 évvel is, mondja a színlap, így hozattak egy nagy gondot

2) A színlap adja e ballet tartalmát is.

3) Szính. jegyzők. 1805 ápr. 11-ről, 1. p.

4) Ugyanekkor búcsújokban így szólnak: „Bévégzi ma itten ezuttal Játékait a Nemz. J. Társ., a mely megtanulta azt, hogy mentől nagyobb a jó cselekedet annál kisebb az ellenébe tétetett vétek, és viszont megfordítva, minél nagyobb a vétek, annál kisebb az ellenébe tétetett jó cselekedet; s ennél fogva ezen Társaságnak a kegyes közönségnek hozzája mutatni méltóztatott szives indulattját megköszönni éppen nem nagy jó cselekedet, meg nem köszönni pedig nagy vétek lenne.“ etc.

5) Addig is így mentek el; de ez évben rendelet adatott ki, hogy magánosnak fuvar hivatalból ne adassék. Azért kapta ezt meg most is a bizottság, mert ő, mint az ország kiküldötte, szintén nem magánfélnek tekintett.

1) Helyárok: zártszék 30, I. hely 21. II. h. 10 kr.

várt s gr. Teleki Józsefné (gr. Teleki Zsófia) nevenapján, gr. Haller Gábor táblai elnökké beigtatásakor (1805, jun. 20), gr. Bethlen László neve és gr. Teleki Mihály, Maros-szék főkirálybírája születése napjára egymást érik a díszelőadások. Gr. Teleki Mihály iránt különösen kifejezik hálájokat. „E máj nevezetes Innep-Napon (mely minden igaz Hazafi előtt méltán fontos), mond a színlap, a Nemz. J. Társ. is minden kitelhető igyekezetét arra fordítani igyekszik, hogy ez alkalmatossággal örömének jelét adhassa.“¹⁾ Ezek mellett máj. 31-én *A májális falún v. bosszantsuk a vénet* cz. a. Reinwart József Károly balletmestertől egy új balletet és jun. 25-én *A boszorkányok tánca a szent-Gellért hegyen* v. is a neveltséges kukta cz. a. új 3 felv. né-majjátékot adtak elé.²⁾ Természetesen a Kolozsvárt már betanúlt darabokat, énekes játékokat is ismétlék. Az utolsó előtti előadásnál jelezte a színlap, hogy „elérkezvén az innen való elindulás iránt szolló parancsolat,“ még csak kettőt fognak játszani s így jul. 16-án végezték volna az idényt. Azonban a nagy vizek miatt néhány napot késniök kellett s így jul. 21-én még előadták *Az új hold vasárnap gyermek* cz. én. játékot.³⁾

Jul. 25-ére ért a társaság Kolozsvárra s itt jul. 26, 28, 29-én megállott három előadásra. „Keresztül utazván Anya Városunkon, mond a színlap, szerencséjének tarttya a J. Társ., ha itt mulatásának rövid ideje alatt néhány Játékainak előadásával a Nagydemü Közönségnek gyönyörűséget, és Időtöltést szerezhet, mellyet mindenkor fő kötelességének tartotta, (sic!) és ez úttal is egykezni fog, hogy annak eleget tehessen.“ Ekkor *Az új hold vas. gyermek, Csörgő sapka* és *Regulus* kerültek színre.

Ekkor Zsibó felé egyenesen Debreczenbe ment a társulat, hol aug. 9-én *A virtus próbaköve a szerencsétlenség* cz. érz. játékkal (3 f.) nyitotta meg előadásait. Itt játszott okt. 13-ig, midőn Kotzebuetól *A helytelen szemérmesség* cz. v. játékot adta elé utoljára⁴⁾ s tartott 65 nap alatt 30 előadást.⁵⁾

¹⁾ Ez ünnep nagyobb díszére gr. Toldalagi József egy új drága előfüggönyt készíttetett. (Színlap. 1805. jul. 13.) ²⁾ Tartalmát a színlap. adja.

³⁾ Legyen itt megjegyezve az is, hogy ez évben (1805) nyomatták először a színlapot M.-Vásárhelyt.

⁴⁾ Itt kezdetben Kotsi és Kotsiné szabadságon voltak s először okt. 7-én léptek fel újra. Addig Ernyi Mihály volt a director.

⁵⁾ E szerint az auguszt. és októberi vásárok idejére mentek ki.

A mint láttuk, 1804-ben Debreczenben nem volt színésztársaság. Azonban 1804-ben a debreczeni színészet érdekében az a fontos fordulat történt, hogy augusztusban Burián Sámuel, a gr. Károlyi család jogigazgatója, levelet írt Kotsinak, mely szerint „özv. gr. Károlyi Józsefné a magyar nyelvnek gyarapítására és terjesztésére a magy. j. társaságnak kedveskedik egy egész Theatrumhoz tartozó eszközökkel, melyek ennek előtte a megyeri uradalomban a grófi család tulajdon multságára szolgáltak.“

Ebből látható, hogy ez az ajándék a nemzeti játszó társaságot illette. Tudtára jutván ez azonban Meszéna Sándor debreczeni polgármesternek, fölkérte a grófnét Burián Sándor utján, hogy e felszerelések Debreczen városáé legyenek, ott tartassanak s a játszó-társaság csak ott használhassa őket. Ebbe a grófné nov. 7-én kelt válaszában belé is egyezett. Így jutott Debreczen az első színházi elszereléshez, mely állt 71 kötet német színdarabból, 28 oldaldíszlet húzására szolgáló kerek műből, 5 vastengelyű hengerből, 12 gerendából, kerekéből, gyaloghintó, lánczok, hajó, tömérdek öltözet s egyéb felszerelésből, melyeket a grófnő Pestre s onnan tovább 1805 nyarán a város hazaszállított, a mi számadás szerint 429 frt 10 krba került. Az ajándék tehát tetemes lehetett.¹⁾

Ennek az ajándéknak volt eredménye, hogy a debreczeniket új buzgalom szállta meg a színészet pártolásában, mely pedig annyira hanyatlott 1799—1803-ig, hogy 1802-ben már deficittel játszanak ott színészeink s 1803-ban csak átmenetileg fordulnak meg a nyári és őszi vásárkor, 1804-ben pedig ki sem mennek, a kis M.-Vásárhelyt maradni előnyösebbnek tartották. Most főleg ezek az új díszletek okozták, hogy színészeinket Wesselényi újból Debreczenbe rendelte, hová ekkor már nem örömet mentek.

Visszatérvén Kolozsvárra, 1805 nov. 9-én *Galotti Emiliá*val nyitották meg előadásait s itt időztek 1806 máj. 5-ig. Meg kell említeni, hogy már ez a téli időszak nem ment oly fényesen, mint a megelőző s az érdeklődésnek e hanyatlása kapcsolatos azzal, hogy ebben az évben világos lett, hogy az 1803-ban akkora reménységgel

¹⁾ Debreczen v. leírása. 529—30 l. Levelében a grófné kifejezi azt is, hogy teljes reménység táplálja, „hogy N. Debreczen várossa, (a hol vásárok alkalmatosságával oly nagy Gyülekezet vagy) nem sokára az állandó Jádzó színről is hathatós rendeléseket tenni fog.“

elkezdett színházépület befejezéséből egyelőre semmi sem lesz. Az adományok forrásai ki voltak merítve s a befolyt összeg elkölte. Ez évtől fogva a bizottság munkálataiban is hanyatlás észlelhető, melyet csak az 1809 és 10-diki országgyűlés tudott újból feléleszteni. ¹⁾

Az elmúlt pár év 1803—5-ig, volt ez első időszak fényes pár éve. E körülményből folyt, hogy évről-évre számosabban csatlakoztak a társasághoz s ennek kiemelése annál fontosabb, mert a társulat 1806-diki megoszlása részben a társaság nagy számából következett be. A színészek változását s a társulat állását épen ezért a következő táblázat szerint mutatjuk be 1803—6-ig.

A Nemzeti Játészó-Társaság személyzete.

a) Férfi személyek:	1803	1804	1805	1806	1806 (II. felelben.)
Benke József	—	1804	1805	1806	—
Borsos	1803	—	—	—	—
Csutak Antal	—	—	1805	1806	1806
Ernyi Mihály	1803	1804	1805	1806	—
Horváth Sándor	1803	—	—	—	—

¹⁾ Észlelhető az előadások menetéből is. Tartottak 177 nap alatt 91 előadást. Az előadandó darabok hiányára nézve jellemző az a felhívás, mely szerint „A Nemz. J. Társ. meghívú minden Hzaafiakat s Haza-Leányait, a kik a Játékok fordításában gyönyörűséget éreznek, vagy az Institutumot e részben is segíteni méltóztatnak, hogy a fordított Játékaikat a Társ. Bibliothekájába beadni ne terheltessenek.“ (Színlap 1804 nov. 12-ről.)

Nevezetesebb előadásuk volt a Bánffy György gr. gubernator tiszteletére szóló, ennek nevenapján, 1806 ápr. 24-én, mely alkalommal karéneket adtak elé, azután „oratio“-t s végül képletet, közepén a gubern. mellképével, kétfelől Astreaval a ki egyik kezével a képet, másikkban a mérleget tartja s a haza geniuszszával, a ki egyik kezében szintén a képet tartja, másikkal égő szívet nyújt; körülte a 9 Muzsa s a kép oszlopán e vers: „Édes dolog ugyan meghalni Hazáért. De édesb oh mégis élni ő javáért.“

Operát újat csak egyet adtak: *A két róka cz. a.* Mehültől (2 f.) 1806 febr. 14-én (újbol febr. 23). Diszeladásokat adtak gr. Bethlen Ferenczné (B. Bánffy Susánna) nevenapján 1806 febr. 20-án *A borostyán koszorút* (Vit. j. 5 f.); a vitéz székely ezred tiszteletére ugyanazt márcz. 10-én; gr. Palm Józefa nevenapján, márcz 19-én, *Victorina v. A jóltétel uszorát hoz cz. v. játékot* (4. f.) Schrödertől. Új darabot ezeken kívül mindössze párt bírtak adni, ballet, némajáték s efféle, nagyobb szabású nem adatott, bárha Reinwart most is tag volt s volt nehány balletista is. Csak kisebb tánczokat adtak elé.

	1803	1804	1805	1806	1806 (II. fe- lében.)
Hosszu Pál (cédula-osztó)	—	1804	1805	—	—
<i>Jantsó Pál</i>	1803	1804	1805	1806	1806
Kántor Gerzson	—	—	1805	1806	—
Kemény János	1803	1804	1805	1806	—
<i>Kontz József</i>	1803	—	—	—	—
<i>Kotsi P. János</i> (direktor)	1803	1804	1805	1806	1806
Kovács János	—	—	1805	—	—
<i>Láng Ádám János</i>	1803	1804	1805	1806	1806
Magyar György (sugó is)	1803	1804	1805	—	—
Mohai Sándor	—	—	—	1806	1806
Némethi Sándor	—	1804	1805	1806	—
Reinwart Károly (balletmester)	—	—	1805	1806	—
<i>Sáska János</i>	1803	1804	1805	1806	1806
Simonffi György (színmes- ter és színész)	1803	1804	1805	1806	—
Székely József	1803	1804	1805	1806	1806
Székelyfi József	1803	1804	—	—	—
Szócs	1803	—	—	—	—
Schmied (fodrász)	1803	?	?	?	?
<i>Karmesterek :</i>					
Irch Leopold					
Lavota János	1803	1804	—	—	—
Seltzer János (muzsikus)	1803				
<i>b) Női személyek :</i>					
Csatt Juliska	—	—	1805	1806	—
<i>Ernyiné</i> (Termetzky Fran- cziska)	1803	1804	1805	1806	—
<i>Kotsiné</i> (Fejér Rózália)	1803	1804	1805	1806	1806
Lapka Rózália	—	—	—	—	1806
<i>Lángné</i> (Járdos Anna Mária)	1803	1804	1805	1806	1806
Levefre Terézia (ut. Murányiné)	1803	1804	1805	1806	—
Sáskáné (Koronka Borbára)	1803	1804	1805	1806	1806
Simény Borbára	1803	1804	1805	1806	1806
Szikszai Julia (utóbb Né- methi Sándorné)	—	1804	1805	1806	—
Ungar Nanett (Anna, utóbb					

	1803	1804	1805	1806	1806 (II. fe- lében.)
Székely Józsefné)	—	—	—	—	1806
c) <i>Gyermek-szerepekre</i> :					
Ernyi Louise	—	1804	1805	1806	—
Ernyi Tóni	—	1804	1805	1806	—
Kotsi P. Katicza	1803	1804	1805	1806	1806
Láng Lajoska	1803	1804	1805	1806	1806
Sáska János	—	1804	1805	1806	1806
Simén Ágnes ¹⁾	—	—	1805	—	—

E táblázat szerint tehát 1806-ban volt a szükséges segéd szereplőkön és zenészeken, karmesteren, fodrászon sat. kívül a társulatnak 14 férfi és 8 nőtagja s 6 a gyermekszerepekre, ha rájuk szükség volt. Összesen 22 rendes színész és színésznő, a gyermekszerepeket játszókat nem számítva, kik között a legidősb, Kotsi P. Katicza is, csak 13 éves volt. ²⁾

¹⁾ *Megjegyzések:* Székelyffi 1804 2-ik felében már nem játszott.

Jancsó 1804-ben Debreczenbe és Szegedre nem ment el.

Benke 1804-ben csak máj. 21-ig játszott. Ujból játszott 1805 ápr. 15-től.

Simény Borbára és *Csatt Juliska* 1805-ben Debreczenbe nem mentek ki.

Ernyi és *Ernyiné* Kotsi által megsértetvén, 1803 ápr. 28-tól eltávoztak; de 1803 okt. 9-től Debreczenben újra szerződtek, fizetésök felemeltetvén, s már aug. 4-én jelentették visszajövetelüket a bizottságnak.

Lefevre Terézia 1804 máj. 21-től nem játszott 1805 jan. 6-ig. Ekkor föléptét a színlap újra jelzi.

Csatt Juliska, kevés ideig, nem arra való volt, írja Nagy Lázár.

E rendes tagok mellett állandóan szerepelnek kisegítők, kiket vagy „Idegen“ névvel, vagy csillagokkal jelölnek. Ezek száma a szükség szerint változott. Ilyen volt *Murányi Zsigmond* assessor, gyenge színész, de nagyon csinos férfi. Utóbb nejevel a pesti társulatnál volt.

A cursivból szedettek már 1792-ben színészek voltak az első társulatnál Erdélyben, v. 1790—95-ig Budán.

²⁾ E helyen említsük fel röviden azt a pár adatot, melyet Déryné említ a kolozsvári tagokról a hagyomány alapján: „Ott (t. i. Kolozsvárt) ebben az időben reppant nagyszámú társulat volt együtt s közte hivatott művészek. A nők közül *Kotsiné*, *Székelyné*, *Murányiné* voltak, a kiket leginkább kiemelték, a férfiak közül *Kotsi*, *Czelestin* s több mások“. Naplója, I. 238. l. (Itt világosan látható, hogy az 1806—10. évet egyívé foglalja. 1806-ban *Lefevre Terézia* még nem volt *Murányiné*, *Székelyné* is utóbb lett tag, *Czelestin* szintén.) Alább így ír: „*Kotsinéről* azt mondják, oly szép volt színpadon is, hogy midőn keresztül útaztak egyszer Miskolczon s ott maradtak néhány előadásra: egy fiatal

Ekkor 1806. tavaszán megérlelődött a terv, hogy a társaság kettéoszolván, az egyik rész maradjon Erdélyben, a másik menjen Magyarországra. A megosztás terve a Wesselényié volt, a ki meggyőződven arról, hogy Kolozsvár ily nagy társaságot fentartani nem bír, elrendelte, hogy nyárára a társulat fele M.-Vásárhelyre, fele Debreczenbe, onnan Szegedre menjen annál is inkább, mert a megelőző években a szegedi kirándulás nagyon jól sikerült, Debreczenben pedig a szükséges díszletek amúgyis megvannak. Az, hogy Wesselényi rendelte el a megosztást, kétségtelen annál is inkább, mert ő a menni nem akaró tagokat szerződészerűleg köteleztette a kimenetelre s a Magyarországra tervszerűleg és célzatosan kiküldött társaságnak tovább is protectora, felvigyázója maradt, a míg csak Pesten Vida László pártfogásába nem vette 1807-ben. Bizonyítják ezt Ernyi Mihály direktornak Wesselényihez intézett levelei. ¹⁾ Az is

tanuló ott ült az első székben, s a mint Kotsiné reá emelte szemeit, — rögtön elájult. Csakugyan — mondják — volt valami ígész a szemében, de nagyon jól játszott is, s azt hiszem — a hatás, melyet a fiatal emberre tett, szép szemén kívül játékának is tulajdonítható.“ (I. 241. l.) *Simény* Borbára ügyvéd, *Lefevre* Teréz egy francia menekült leánya (62. l.). „*Murányiné* ifiasszony igen jeles színésznő volt. Minden character — és minden első naivszerepeket ő játszott, ő volt a publicum kegyence“. „*Simény* Borbára leányassz., igen jó színésznő. Minden főbb társalgási és intrikus szerepeket ő adott, — csak kár, hogy kiállhatatlan rikácsoló organuma volt“. „*Sáskáné* ifiassz. derék, magas, kövér, igen szép asszony, de igen gyenge színésznő . . .“ . . . „énekelgette a másodszerpeket (operákban) a hogy tudta, — leánya *Biri* is énekelt holmi Cupidókat“. *Sáska* úr (az öregebb színészek közül) gyenge színész. *Láng* úr adta az első szerelmeseket, tenort énekelt és szeles francia gavallérokat játszott. „*Benke* úr királyokat a tragikumban, és az atyákat. Különben minden darabban univervszalis jó színész volt.“ (73—74. l.) Bővebben szól róla a későbbi időkből I. k. 230—:37. l.)

¹⁾ Déryné naplójában így szól erről: „Nem tudom, hány évig vezette a báró a társaság dolgait; de végre mégis csak megsokalták a színész urak a sok vexát. összebeszéltek, hogy ott hagyják s kijönnek Magyarországra. Úgy is lőn“. (Naplója I. 240. l.) — Déryné ez állítása nem felel meg a valóságnak. Wesselényinek ép oly sokat vexálni őket nem is volt alkalma, mert még télen sem lakott állandóan Kolozsvárt, világos ez a szính. bizott. jegyzőkönyveiből is 1803—6-ig. Továbbá a kiment tagok utóbb vágytak vissza s mint Kántor és neje vissza is csatlakoztak, Csatt Juliska ki sem akart menni, Lefevre Terézia pedig már Debreczenből és Szegedről vissza akart jönni s csak Wesselényi rendeletére maradt ott. Déryné ugyancsak a 39. l. így szól: „Az a társaság, mely

bizonyos, hogy sokan ezt a megosztást nem csak nem helyeselték, de sőt, mint gr. Teleki Mihály,¹⁾ belőle az erdélyi színészet elhanyagolását következtették, a mi egyéb okok kapcsán 1806. után be is következett.

Mikor tehát Kolozsvárt 1806. máj. 6-án az utolsó előadást tartották, Wesselényi beléegyezésével megosztották a könyvtárt és ruhatár egy részét s a tagok közül, kivált az ifjabbak, Ernyi Mihály igazgatása alatt Zsibó felé Debreczenbe indultak, a törzstagok Kotsi alatt Maros-Vásárhelyre mentek nyaralni.

Erdélyben maradtak a férfiak közül: *Csutak Antal, Jancsó Pál, Kotsi P. János, Láng Adám János, Mohai Sándor, Sáska János, Székely József*; a nők közül: *Kotsiné, Lángné, Sáskáné, Simény Borbára, Kotsi P. Katicza*, kikhez még ez évben *Lapka Rózália* és *Ungár Anna* csatlakoztak, összesen 14-en.

Debreczenbe mentek: *Ernyi Mihály, Benke József, Kántor Gerzson, Kemény János, Némethi Sándor, Simonffi György*; a nők közül: *Ernyiné, Lefevre Terézia, Szikszai Julia*, összesen 9-en.

Igy oszlott meg az erdélyi társaság. A jobb és számosabb rész Erdélyben maradt ez alkalommal s a nyarat M.-Vásárhelyt töltötte,

legelőször működött Pesten, Erdélyből jött ki, Kolozsvárról, mert ott állt legelőbbször össze egy nagyobb magyar társaság báró Wesselényi kormányzása alatt. Ez a társaság Kolozsvárt még igen nagy volt s igen jeles színészek és színésznők voltak tagjai, de még odabenn meghasonlottak egymás között és kijöttek Kolozsvárról Debreczenbe. Itt a társaság két felé szakadt, fele maradt Debreczenbe, fele Pestre jött. Ezek működtek most Pesten a „Hacker-szálában.” Déryné ezt az 1808—15-ig Pesten működött társulatról mondja s ez állítás második fele épen nem való; a meghasonlásból való kijövetel sem állhat meg, mert akkor Wesselényi nem pártfogolta volna őket s nem adta volna a könyvtár felét s a ruhatár egy részét oda 3 évre nekik. Amnyi áll csak, hogy Ernyi nem szívesen volt Kotsi igazgatása alatt. Az sem állja ki a bírálatot, a mit Bayer említi, hogy a társaság e része egy verzio szerint azért ment ki, hogy „Pestre menvén, bemutassa művészetét” (I. k. 505. l.), mert akkor, ha épen művészet bemutatásáról lett volna szó, Wesselényi inkább a társulat zömét küldte volna a fővárosba. Helyes és megfelel a valóságnak az, mit 2-odsorban mond, mely szerint W. azt akarta, hogy „propagandát csináljon a színészet elhanyagolt ügyének Magyarországon”; mert valóban Wesselényinek az volt a célja, hogy e rész ott új és állandó hazára leljen s a míg Vida és a pesti választmány nem fogadta e töredéket oltalma alá, nem is vette le róla gondját.

²⁾ A m.-vásárhelyi szính. biz. elnöke. L. levelét Wesselényihez 1808. márcz. 23-ról. Történeti Lapok. 1874. 800 l.

a kisebb rész Debreczenbe, Szegedre s 1807. tavaszán Debreczen felé kerülve, Pestre ment, hol magvát tette annak a társulatnak, mely 1807—15-ig újra felébresztette ott a színészetet. Ez utóbbinak története már meg van írva s az erdélyi színészet történetét ez alkalommal csak ez évig szándékozván a 100 éves évforduló emlékére felújítani korunk érdeklődésének emlékezetébe, a folytatásra más időt és nagyobb teret fogunk használni.¹⁾

FERENCZI ZOLTÁN.

¹⁾ Csupán a tér hiánya okozza, hogy a kolozsvári szính. bizottság működését 1803—1806-ig az állandó színház építése ügyében, mely nem kevésbé érdekes és tanulságos, eredeti tervünk ellenére ez alkalommal elhagyjuk.

Fogarasi történeti emlékek.

V.

A Habsburg-házi magyar királyoknak állandó törekvése volt a különvált erdélyi fejedelemséget Magyarországhoz visszakapcsolni. Sok tintát és szót pazarolnak erre a XVI. és XVII. sz. folyamán a diplomácia útján s nem kevesebb vért a fegyveres küzdelmek csatáterein.

Báthory Zsigmond 1594-iki politikai gyilkossága is ennek a rovására esik, midőn vérbefojtja a török szövetséghez ragaszkodó főurakat s utána megköti a szövetséget a német császárral, mint magyar királylyal.

Ez a nagy fordulat Erdély hagyományos politikájában — korszakalkotó Fogaras történetében is.

Báthory Zsigmond 1595-ben az osztrák-házból nősül s nejének Mária Krisztierna főhercegnőnek hitbér fejében leköti a fogarasi uradalmat¹⁾ más egyebekkel.

Ettől fogva Fogaras többnyire az erdélyi fejedelemnők birtoka.

A szerencsétlen Mária Krisztierna, a kinek boldogtalan házassága, ifjúkori kiesapongásai következtében kiélt férjével, csak névleges volt — sokat tartózkodott Fogarasban, egyedül, elhagyatva érezvén magát a távoli idegen országban, hová a politika áldozatául sodortatott.

Szerencsétlenségében mások boldogításában keresett vigasztalást. A fogarasi polgároknak kiváltság levelet ad, hogy mivel úgy is „terhes

¹⁾ A házassági szerződésben a menyasszony hozományát édes anyja Mária főgnő s az erdélyi követség, 55.000 frtban állapítja meg (Gráciban 1595 márcz. 4-én), s annak fejében Báthory Zsigmond ugyanannyi ellenhozományt s külön 60.000 frt nászajándékot biztosít s a hitbér fejében leköti a fogarasi uradalmat, melyet a lakodalom után kezébe is bocsát a fejedelemnőnek

szolgálatjok volna az ott való majorság betakarításában“ egy házhely után földadó fejében mindössze „50 pénz“ (denár) adót fizessenek, féltelkesek 25 pénzt; azok pedig, kiknek házuk után földjük a hártárban nincs, úgy a zsellérek, továbbá a kis galacziak¹⁾ és a várhoz tartozó mesteremberek, u. m. kőművesek, ácsok, fazekasok, halászok, asztalosok, koresmárosok stb. semmi adóval se tartozzanak. Ezen kívül lakodalmak és temetések alkalmával 25 veder bort szabadon vihetnek be a városba, adó nélkül.²⁾

Bőkezűen jutalmazza uradalma tisztjeit is. Jóság-igazgatója, vagy mint akkor nevezték „várbeli provisor“³⁾, később u. n. udvar-bírája Lészai Literatus Ferencz a megalapítója a közeli havasalji Lésza (ma Lisza nevű) faluban és Fogarast a XVII. században virágzó nemes család tekintélyének. Az oláh bojárságból magyar nemességre emelkedő récsei és nagyberivoji Boér-család is neki köszönheti emelkedését és vagyonosodását. Fogarasvidéki kománai birtokának tisztartója ugyanis récsei Boér Tamás, a ki tőle nyeri adományul a Fogarashoz közeli havasalji Récsse falu birtokának felét, mely a falut ketté választó havasi patakon túl napnyugatra esik³⁾, az adományt mindkét ágon leszármazó utódaira is kiterjesztve⁴⁾. Ugyanazon Boér Tamásnak récsei házáat minden adózás és közteherviselés alól mentesíti.⁵⁾

¹⁾ Fogarasnak az Olton túl fekvő, oláh jobbágyok által lakott külvárosa.

²⁾ Magyar eredetiben és másolatban a vmegyei levéltárban. Ez még 1805-ben is érvényben van. Ld. a városi adóról (Census) szóló iratban.

³⁾ Manapság a falunak ezen része *Teleki-Récének*, a másik (keleti része) *Vajda-Récének* neveztetik, későbbi birtokosaik után.

⁴⁾ Rákóczy Zsigmond 1607 ápr. 30-án kelt új adomány-levele szerint, a mely ezt a Boér Tamás fiai István és Péter részére megújítja, hivatkozván a Mária Krisztierna eredeti adományozására.

⁵⁾ (1598) május 16-án. Másolatban a Boér-család levelei között.

Ezek a tisztviselők aztán szívükön is hordozták a vár és birtok gondozását s féltékenyen őröködnek azok felett. Hogy a várba senkít be ne bocsássanak, annak az utasításnak pl. annyira szigorúan megfelelnek, hogy midőn Pezz Bertalan dr. cs. és kir. biztos Havasalföldére utaztában Fogaraszvárában egy éjjelre meg akart szállni, Lészay uram és a többi tisztek nem bocsátják be a várba s midőn kíséretéből némelyek a vár megtekintésére a hidra mentek, onnan elutasítottak. E miatt a büszke császári követ tüstént lovas postát küld vissza a fejedelemasszonyhoz Kővárra, hogy elégtételt kérjen e „demonstratio“ miatt, hogy ő felsége a császár képviselője előtt Fogaraszvárában ajtót s kaput

A fejedelemasszony jószíve kisebb dolgokban is élénken visszatükröződik. Midőn 1597 nyarán Fogarason időz, arra is kiterjed figyelve, hogy egyik udvarhölgyének szívügyében vigasztalásról gondoskodjék. A kisasszonynak (Wess leány) úgy látszik Grácba vitte a szívét valamelyik oda visszatért udvari gavallér (Vital) s midőn ettől a Grácból érkező levelek között egy betű, de még egy köszöntés sem érkezett, az udvarhölgy úgy elkeseredett, hogy e miatt a fejedelemasszony belső szobájából a váróterembe vezető lépcsőn siránkozván, elájult s a lépcsőn legurult. A fejedelemasszonynak megesk a szíve a „bolondos“ szerelmesen, a ki annyira érdeklődik ifja iránt s ír édesanyjának, hogy írasson vele a búbamerült kisasszonynak¹⁾

A fejedelemlőnek is az volt a legboldogabb napja, ha otthonról leveleket kapott. A honvágy sír ki minden leveléből, melyeket fogarasi és kővári magányából írogat. Férje, kivel úgy élt „mint testvér a testvérrrel“, kerülte őt, de nem talált nyugalmat sem az országban bent, sem a csatatéren, sem a bujdosásban, mígnem elhatározta, hogy nejtől elválik s az erdélyi fejedelemséget átengedte először Rudolf császár-királynak az oppelni (sziléziai) hercegségért, majd onnan is visszatérve, később unokabátyjának Báthory Endrének.

A fejedelemlővel üdött a szabadulás órája Mária Krisztiánának is. Az új fejedelem (1599. ápr. 8.) Fogaras birtokáért évi 15000 m. frt haszonbér fizetésére kötelezte magát s a főhercegnő sietett elhagyni négy évi keservének színhelyét s miután a pápa házasságát — végrenemhajtás alapján — felbontotta, néhány év múlva „1608 mindenszentek napján szűzies tisztaságát isten szolgálatára felajánlva“ belépett a tiroli halli zárdába s ott végezte be, mint fejedelemlő, 1620. jan. 18-án gyászos életét.

A fogarasi uradalom haszonélvezete szerződésileg és jogilag őt illette Erdélyből távozása után is. De mindössze egy félévi bérletet (7500 frtot) kapott belőle Báthory Andrástól (1598. ápr. 13-án). A bekövetkezett erdélyi zavarok, az a véres katasztrófa és országfelfordulás,

zártak s jelentést tesz arról a császárnak is. (Brassóból 1598. ápr. 18. Kiadva Erd. Ogy. Eml. IX. 16. l.) S lovait megabakoltatván, a városból éjnek idején tovább indul s éjfélkor érkezik Sárkányba.“

¹⁾ Mária Christierne Mária főhercegnőnek. Kiadva Szilágyi: Carillo Alfonz dipl. működése. 75. l.

mely a XVI. század végén Erdélyt alapjában megingatta, Mária Krisztiánát is kiforgatta fogarasi urdalmából.

Ő azonban szívósan ragaszkodott jogához mindvégig. Évről-évre számítja a hátrálékokat kamatos kamatjával; minden alkalmat, fejedelem és császárváltozást felhasznál jogai érvényesítésére; de még akkor sem ér célzt, midőn saját testvére (II. Ferdinánd) jut a császári és magyar királyi trónra. Ekkor (1618-ban) fogarasi tartozásait 264,000 forintra számítja ¹⁾ s Ferdinánd meg is kísérli az erdélyi rendektől annak kifizettetését, de a rendek az 1619-iki gyulafehérvári országgyűlésből udvariasan bár, de visszautasítják a követelés jogosultságát, a Prágában (1614) elhalt Báthory Zsigmond hagyatékára utalva s arra hivatkozva, hogy Fogaras jövedelmét már a császári kormány alatt (Básta idejében) sem fordították Mária Krisztiána javára. ²⁾

De az egykori erdélyi fejedelemlő jogát Fogarasra fel nem adta végső lehelletéig. Végrendeletében 150,000 frtot hagyatékoz erdélyi járandóságaiából a halli zárdának, melyet ez még egy század múlva is nyilvántart s 1701-ben már 1.106,000 frtra számít fel. Lehetséges, hogy a halli zárda behajthatatlan követelései rovatában még máig is ott szerepel Fogaras, a rég letűnt erdélyi fejedelemség rovására. ³⁾

*

Azok a rohamos politikai változások, melyek a XVI. század utolsó s a XVII. első éveiben az erdélyi fejedelemséget felforgatták, nagymérvű változásokat s erős bonyodalmakat idéznek elő a birtokviszonyokban is. A fogarasi uradalom is gyorsan forog egyik kézről a másikra, a miként az ország kormánya változik.

Báthory Endrét megbuktatja Mihály vajda, a ki német zsoldon fogadott hadaival mintegy orozva támadja meg az országot, a melynek fejedelme iránt csak az imént hűségesküt tett le. Martalócz hadai

¹⁾ Mária Kr. folyamodása a császárhoz 1619. (jul. 1.) Eredetije a bécsi kamarai levéltárban „Siebenbg. Urkunden.“ Megj. Kemény D. Fundgrubenjében is. 150. l.

²⁾ Ld. Báthory Zsigmond hitbére cz. közleményemet a századok 1890. évf. 231. l.

³⁾ Báthory Zsigmondné, Mária Kriszterna életét megirtam a Századok 1883. évfolyamában. Megjelent külön is.

1599. okt. 25. 26-án vonólnak át Fogaras földén, a mely az ő uralma alatt élénk szerepet játszik.

Mihály vajda Erdély leigázása után a fogarasi uradalmat a császár-király tudta nélkül nejeinek adományozta, a havaseli vajdák régi 1—2 százév előtti birtoklásának czímén formálván ahoz jogot.¹⁾ Innen indul Moldva meghódítására 1600. ápr. végén, Fogarasban összevont hadaival. Innen küldte első jelentését a császárnak (ápr. 28-án) Moldva megtámadásáról.

A császár-királylyal való alkudozásaiban 1600 nyarán Görgény Gyalu, Vécs, Huszt és Kóvár birtokán kívül Fogarast kívánja örökös birtokúl magának s utódainak. A császár válaszában Fogaras adományozását Mária Kriszstierna jogczímén tagadja meg.

Fogaras vidékének oláh lakossága mindvégig kitartott a bitorló havaseli vajda mellett. Midőn az erdélyi rendek felkelnek ellene, Fogaras vidéke Mihály vajda mellé áll. „A Fogaras földi parasztságot értjük (írják a rendek a székelyeknek), hogy mozgolódnak; megizentük, hogy megtérjenek, mert mind egyig leváगतjuk őket.²⁾

A miriszlói vesztett csata után, (a hol 1600 sept. 18-án a felkelt erdélyiek Básta német hadai segélyével megtörik a bitorló uralmát) — Fogarasban pihen meg Mihály vajda s ott szedi össze futó hadait, a hol összeharácsolt kinceit és családját tartotta. Innen kíséri meg először követei által a békés kiegyezést győztes ellenfeleivel, Erdélyből kivonulása fejében Fogaras, Görgény és Vécs uradalmait kívánván. De a békeföltételeket a győzelmes erdélyiek nem sokára magok diktálták, miután a brassai országhatárig üldözték a vajdát, kit Havasalföldön új ellenség — a lengyel sereg várt. Ezzel szemben is csatát s havaseli uralmát veszelve, az erdélyiek kezébe adta — a béke s a császár-királyhoz való hűsége zálogául — feleségét és fiát, a kiket aztán (míg ő Bécsbe és Prágába járt kegyelemért esdekelve) az erdélyiek előbb Gyalu, aztán Fogaras várában tartottak tisztességes őrizet alatt.

Az erdélyi rendek pedig Fogarast a léczfalvi országgyűlésen Csáky Istvánnak az ország főkapitányának adományozták, az ország felszabadítása körül szerzett érdemei megjutalmazására.

¹⁾ Szádeczky: Mihály vajda okmánytára. 118. l.

²⁾ A tordai táborbeli rendek a székelyeknek. 1600. szept. 10. (M. v. O. II. k.)

De Fogaras nem sokáig lehetett a Csákyé. Mert midőn az erdélyiek ismét fejedelmökké tették Báthory Zsigmondot (1601 elején), a császár-király újra kegyeibe fogadja Mihály vajdát s a kassai kapitányral, Bástával kibékítvén, másodszer is Erdély leigázására küldi. Báthory Zsigmondot Goroszlónál (1601 aug. 3.) legyőzik, de Erdély bírása felett aztán összevesznek s midőn Mihály vajda a Keresztesmezején álló táborból Bástától elválva, Fogaras kiostromlására akar indulni, hogy onnan családját az erdélyiek kezéből kiszabadítsa — Básta Mihály vajdát orozva megöleti (1601 aug. 19). Az orgyilkos vallonkapitányt (Beaury Jakabot) pedig Fogarasvár kapitányságával jutalmazza meg.¹⁾

Básta erdélyi uralma idejéből (1603.) fenmaradt egy jelentés az erdélyi fiscalis uradalmakról. Ebben Fehérvár után mindjárt Fogaras következik. Akkor 60 falu tartozott hozzá, melyek az udvarbíró jelentése szerint évenként 1515 frt 55 dénárral adóznak, melybe bele van számítva a fogarasvárosi vásárvám is. 20 szász falu is (Nagy-Sink székéből) oda fizeti tizedét, bor búza, zab, méz s egyéb természetményeiből. Egy nemesi birtok is tartozik hozzá, melynek földjeit Felső- és Alsó-Komána, F. és A.-Venice (Venetia), Kucsulata és Lupsa jobbágysai művelik robot-képen.²⁾

Rudolf császár-király Fogaras, Maros-Ujvár, Kisfalud és Komána birtokát Mária Krisztierna javára kívánja gondoztatni;³⁾ de a Básta rosszul fizetett és élelmezett hadai ezeken csakúgy harácsolnak, mint egyebütt.⁴⁾

¹⁾ Szamosközy IV. 148.

²⁾ Erd. Ogy. Eml. V. 213.

³⁾ Erd. Ogy. Eml. V. 253.

⁴⁾ A kománai birtok számadásainak egy töredéke maradt fenn ebből az időből (1603) a Boér-levelek között s ebben olvassuk, hogy Fogaras várából két katona küldetett a kománai udvarház őrzésére, de ezek ha tán mástól meg — saját társaiktól nem védhették meg a magtárakat. „17 Febr. (így szól e számadás egyik pontja) midőn nagys. Verling kapitány úr a vallon sereggel Sárkányban három napig időzött, a vallonok betörték a curiába, s a mennyi búza, zab s ingóság volt ott, mindent elraboltak, még a 125 kalangyás zabos kazalt is széthányták s lovaik számára elhordták.“ 16 $\frac{1}{2}$ köből búza, 14 köből árpa, 4 köből zab esett zsákmányul

E számadás más töredéke a 1603-ban a hátralékos birságok lajstromát tartalmazza, a kománai uradalomhoz tartozó falvak jobbágysáiról, kik valamely

A fogarasi és kománai birtokot ez időben is (1601—1605) magyar tisztek kezelték a számadásaikat a cs. és kir. biztosok elibe terjesztették.

Básta uralma alatt Fogaras várát német őrség tartotta megszállva. Mintegy hatvan német, mind „jó legények“ őrizték a várat. A Bocskay-felkelés idején ezek fellázadtak kapitányuk és hadnagyuk ellen, azokat megölték s új kapitányt választván, önként meghódoltak Bocskay erdélyi főkapitányának Gyulafi Lászlónak. Nem a szabadságharczért lelkesedve, hanem személyes gyűlölethől tették. A kapitány ekkor már nem a Mihály vajda gyilkosa, hanem Glancz János osztrákfi, kegyetlenül bánt velök, „hópénzüket meg nem adta, ő magokat semmi becsületben és tisztességben nem tartotta, minden kicsinyért szidalmazta őket s élés miatt is igen megszűkültek volt“ s a mellett szokatlan munkára, egy erős bástya építésére kényszerítette őket, melyet előbb a fogarasvidéki jobbágyokkal csináltatott, de ezek, a „nagy munkát elunván, elszöktek.“ Ezek miatt támadt az összeesküvés, melynek élén Czot Mihály zászlótartó, Károly gráci főherczeg (a Mária Krisztierna fejedelemnő atyja) egykori főhalászmesterének a fia állott, a kit a megelőző télen a kapitány fel akart akasztatni s csak társainak sok kérésére kegyelmezett meg neki.

A lázadás kitörése 1605 jul. 8-án történt. A kapitány a városban ebédelt Lészay Gáspárnál s „egész nap ott lakozott.“ „Estve, hogy a várban bemegyén volt, a felső kapuban felszóval kérdik: berdó (wer da?), mit az előtt soha sem cselekedtek.“ S erre a jeladásra, az összeesküdtek három lövéssel leterítették. „Az lajtnamot (hadnagyot) is ugyanott a városban roszpergerrel lyugatják által, kin annyi seb volt, hogy rostának sem volt volna jó az bőre az sok gyakdosás miatt.“ Olyan zűrzavar, kiabálás lett erre a várban az összeesküvők s be nem avatottak közt, hogy a városbeliek azt hitték, hogy mind levágják ott bent egymást. A kapitány és hadnagyon (Hanz Spech) kivül még ketten (Fischer Dániel s egy francia Tebartel Dávid) ölettek meg. „Végre egymás között lecsendesednek, a

elkövetett bűnért birságra íteltettek. A birságok összege a vétek szerint így mutatkozik: lólopásért járt 24 frt, tehén, ökör vagy malaczért 12 frt, bárányért 3 frt, búza lopásért 4 frt, vér-birságért („tött vért“) 4 frt, verekedésért („hatalompénz“, „tött kéket“) 1 frt 20 dénár. Antiquae restantiae birsagionum in anno 1603 solvendae.

fejedelem (Bocskay) hívségére megesküdtek és (új) kapitányt választottak magoknak.“

Jul. 9-én reggel hódoló követséget küldöttek (a Kaczán táborban levő) Gyulafi László főgenerálishoz, a ki 10-én Fogarasha érkezett az új kapitány tized magával elibe menvén, egy aranyos ezüstös szerszámú szép lóval kivántak neki kedveskedni, de Gyulafi nem vevé el, azt mondván, hogy „inkább én nekem kellene megajándékoznom kegyelmeteket.“ Ebédre is hitták a várba, de nem mene. A városba vonulását aztán örömlövésekkel üdvözölték a várból. Még u. a. nap megkötötték az egyezséget a vár átadására, Gyulafi bán-tatlanságot ígért nekik s kinek-kinek tisztjében megmaradását; 300 frton kívül 15 nap alatt három havi zsoldjuk kifizetésére s többi hátralékos zsoldjukért közbenjárását a fejedelemnél. A németek viszont hűségükre kötelezték magokat s 32 magyar befogadására.

Jul. 11-én Gyulafi 40—50-ed magával a várba ment s ő az egyezés pontjaira s a németek a fejedelem iránti hűsre megesküvének. Aztán a magyar őrség kapitányává kinevezte *Petki* Farkast, udvarbiróvá *Giróthi* Ferencz deákot, a ki addig számtartó volt a várban. ¹⁾

1605 őszén azonban már *Haller* Gábor volt a vár kapitánya, a székelyek adóját 1605 oct. 1-én már az ő kezébe rendeli beszolgáltatni Fogarasha Rákóczy Zsigmond, a Bocskay erdélyi kormányzója. ²⁾ Utóda a kapitányságban *Macskásy* Mihály volt (1610 körül), ezé meg *Ballingh* János (1614), az udvarbiróságban pedig *Giróthyé* *Lészay* Gáspár (1610—12), a kik a várat és uradalmat igazgatták, a kik a biráskodás élén állottak Fogaras vidékén.

Fogarasz vidékének ugyanis, „ennek az földnek szokása szerint“ két sajtáságos törvényszéke volt: egyik a *kapitány-széke*, másik az *udvar-biró-széke*. Az első, melyet „fejedelem vagy ő nagysága székinek“ s „nemes-szék“-nek is neveznek, mint felsőbb törvényszék 12 nemes ülnökből (köztük a jegyzőből és két szolgabiróból) állott, mely a várkapitány elnöklete alatt ülésezett s a nemesek, boérok és más szabadok pereiben, főbenjáró és nagyobb bűnügyekben a jobbagyok

¹⁾ „Transactio L. Gyulafi az fogarasi nemesekkel (? *értésd németekkel*, mert nem nemesek, hanem németek voltak) kik az várat megadták.“ Kiadta *Szilágyi* S. Szamosközy IV. köt. III. Pótfüzet 564.1.

²⁾ Erd. Orszgy. Eml. V. 399.

felett is ítél, mert másnak nem volt pallos-joga Fogaras vidékén. Felebbezni innen csak a fejedelemhez lehetett. Ezen hirdették ki az adomány-, nemes- és egyéb kiváltság-leveleket.

Alsóbb fokú törvényszék volt az *udvarbíró* vagy a *boérok törvényszéke*, mely az udvarbíró elnöklete alatt 12 ülnök boérból állott egy jegyzővel. Ez alá tartoztak az uradalmi jobbágyok egymás közti pereit, vagy a szabadoké jobbágyok ellen. Felebbezni innen a nemes-székhez, vagy a várnagy elé lehetett. Bűnügyben, ha szabad ember által a kapitány-széke elé idéztettek, az udvarbíró is jelen volt ott, hogy védhesse a jobbágyot és ügyéről a fejedelmet vagy a várnagyot híven informálhassa.¹⁾

Ilyen alsóbb törvényszék volt még a *fogaras-városi*, mely a polgárok pereiben ítél, a melyről felebbezés a várba a főtörvényszékhez történhetett.²⁾ Továbbá a *porumbáki*, a *kománai* és a *sárkányi* curia törvényszéke az illető tiszttartókkal élükön.

Fogaras városában érdekes jogszokás volt az is, hogy minden adás-vevési szerződés a bíró vagy hírnök által a templom piacznán kihirdettetett s azokról 1604 óta városi „registrum vagyis cathalogus“ vezetett, melybe minden bejegyzésért 12 dénárt fizettek az érdekelt felek. Ebből a XVII. század folyamán szorgalmasan s szorványosan még a XVIII. század derekáig is vezetett város-könyvből a bírák lajstroma évről-évre összeállítható. Chúrez (Csűrész) Mihály bíróságában és Alvinczi Péter iskolamestersége alatt kezdődik a könyv s Fogaras városának belső történetére tanulságos feljegyzéseket tartalmaz, többnyire magyarul, itt-ott latinul.³⁾

Kiegészíti ezt Fogaras város telkei, házai (132) és földjei birtokosainak lajstroma 1595, 1617, 1673, 1763 és 1803-ból útczák, házak és dűlők szerint, melyből azt a tanulságot meríthetjük, hogy Fogaras városának lakosai a fejedelmi korban tiszta magyarok voltak; míg a vidéki falvak jobbágyai legnagyobb részben oláhok.

A két törvényszék ítéletleveleiből (melyek szintén magyar nyelv-

¹⁾ L. Kolosvári és Óvári: Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjt. I. k. 328 l.

²⁾ Leges consvetudinariae ab antiquo inter cives oppid. Fogaras usque ad hodiernum diem observatae a. 1614 6. Apr.

³⁾ A. D. 1604. 24. Junii Regestrum seu Cathalogus oppidi Fogaras (Városi ltr.)

ven írvák) sok maradt fenn a Boér-levelek közt. A tanúkihallgatásról szóló levelek is mind magyarok.

Ezekre azonban nem terjeszkedhetünk ki, úgy a birtokügyi s családtörténeti adatokra sem, melyek a XVII. század elejétől mind-egyre sűrűbben maradtak fenn a Boér-levelek között. Báthory Gábor fejedelemsége idejéből már sok ily levél szól a Boér Tamás fiai István és Péter (egy ideig a havasalföldi vajda Michnie Radul titkára) és rokonaik s szomszéd birtokostársaik közt fenforgott birtokügyi s egyéb dolgaikról.¹⁾

Fogarasnak mindinkább terjedelmessé váló köztörténetét is mellőzve, a következő fejezetben a várépítésre s a fogarasi fejedelmi

¹⁾ Ezekből mutatványúl ide iktatjuk a XVII. század első tizedéből való néhány fejedelmi oklevél kivonatát:

1601 máj. 4 (Kolozsvár.) *Báthory Zsigmond* fejedelem nzs. Récsei *Boér Tamást* minden hadi terhek és munkák alól felszabadítja és mentesíti, azzal a föltétellel azonban, hogy Fogaras várában, midőn munkája kívántatik, mindig jelen lenni tartozik. (Eredeti.)

1602 apr. 20. Gyulafejérvárt *Báthory Zsigmond* nzs. Récsei *Boér Zsigmond*nak, nagyobb kancelláriája irlnokának és jegyzőjének a levelek expedialása körül szerzett érdemeiért a Belső-Szolnokmegyei Zinén hat jobbágyas birtokot házzal és nemesi curiával, mely n. Kováchy Ferencz magvaszakadtával szállott a fejedelemre, minden királyi joggal és járandóságaival adományoz. (Eredeti.)

1609 jan. 13. Gy.-Fejérvárt *Báthory Gábor* a vármegyék és várak tisztjeinek szóló nyilt parancsolata, hogy miután ns. Récsei *Boér Péter*nek egy Zkintric nevű oláh, társaival, az éj leple alatt jószágáról juhait elhajtotta s most bujdosóban van, üldözzék és elfogván neki adják ki. (Eredeti.)

1609 márcz. 16. Gy.-Fejérvárt *Báthory Gábor* beigtatást elrendelő levele ns. *Farkas István* kamarása részére Récse faluban egy egész portió birtokába, mely eddig Fogaras várához tartozott. (Eredeti.)

1610 jan. 18. Brassón *Báthory Gábor* megerősíti a Fogaras vidéki boérok törvényszéke magyar itéletlevelét, melyet 1606-ban kiadtak a récei malom felől *Boér János* és *Petrasko Mihály* felperesek és *Boér István* és *Péter*, a Tamás fiai, mint alperesek perében. (Eredeti.)

1610 aug. 1. Gy.-Fejérvárt *Báthory Gábor* beigtatási parancsolata *Farkas István* kamarása részére Récse és Kis Bervoy (másodsor Kis-Bereő) faluban neki adományozott birtokba, melyhez Récse faluban a királyi jog fele tartozott (melyet addig ns. Boér István és Péter birtak árendában) és tiz ház és jobbágy (Eredeti. a fejedelmi pecséttel, de aláírás nélkül.)

1610 aug. 20. Kolozsvárt *Báthory Gábor* a fogarasi várbeli törvényszéknek újra vizsgálat és itélet alá venni rendeli a récei Boér atyafiai perét *Boér János* kérésére, *Boér István* és *Péter* alperesek ellen. (Eredeti, fej. pecséttel, aláírás nélkül.)

uradalomra vonatkozó culturtörténeti és gazdasági adatokat emelem még ki a százados feledés homályából.

VI.

Erdély legkiválóbb fejedelme Bethlen Gábor emlékéét Fogarason századokra kihatólag megőrizte a várnak újjáépítése. A vár folyosója közepén egy kőpárkányos ajtó felett máig is ott díszleg a nyilal átlótt nyakú, egymással szemben álló két hattyút ábrázoló Bethlen-czímer az 1627. évszámmal, bent a liliomlevelekből font koszorúval körített címer mezejében *G. B.* betűvel, melyet az újabkori kifestés *G. R.*-ré változtatott (*Gabriel Bethlen* helyett *Georgius Rákóczyra* gondolván a historiában kevésbé jártas restaurátor.) A folyosó mennyezetén ott díszleg a Rákóczyak sárkányfogas címere is piros mezőben kékszínekkel kifestve; míg a vár építését befejező öreg Rákóczy György emlékéét a várkápolna kőből faragott oszloptos ajtó párkánya felett álló 1640. évszám s kívül a főbástyafalon álló felíratos emléktábla jelöli.¹⁾

A dicső emlékéú erdélyi fejedelmek e nagy időket látott ódon palotája most kaszárnya s Bethlen Gábor palotájának címeres ajtaja felett e felírás hirdeti a nagy változást s a modern rendeltetést: „Manschafts-Zimmer 14 Betten“; míg Rákóczy György 1640-es dátumú kápolnája ajtaja felett ez olvasható: K. k. Militär Schlosskappelle.“

Bethlen Gábor a vár és tartozékai nagymérvű átalakítását 1623 elején kezdeti el. 1623. jan. 15-én udvarbírájának kiadott részletes útásításában ezeket rendeli erre nézve:

25. pont. „Az *téglavetést* in Aprili mindjárt elkezdje és annak soha vasárnapon kívül szüneti ne legyen, continue hat-hat ember hányja, kiktől ad minus 3000 téglát kívánjon be számban minden nap. Az téglának száradására hosszú pajtákat csináltasson, a hol nyaratszaka száradhasson valóban meg. Ez jövő nyáron szent Mihály napjáig ad minus hatszázezer téglá készüljön el.

¹⁾ Ebből ennyi olvasható még mai napság: Celsissimi [ac magnifici] dmi Georgii Rakoci dei gratia principis Transilvaniae parcium regni Hungariae dni Siculorum . . .

26. Az *bástyához*, mivel semmi készületi nincsen, ez esztendőben különben hozzája nem kell fogni, hanem csak prima Augusti állasson valami 20 kőmívest neki, és az fundamentomából huzassa fel annyira, hogy négy renddel faragott kővel széneltesse be (így!), hagyja csak abban azt, az fundamentomon feljül egy ember magosságyira.

27. Az bástya aljának megszénelésire és szegeletére s partazásnak való köveket a jövő tavaszon nyáron hordassa, faragtassa, készíttesse el, hogy jövő esztendőben, mikor a bástyát rakni fogják, gondja arra ne legyen, hanem készen legyen mind köve, téglája, mesze; legelőször is pedig az bástya aljának megszénelésére való faragott köveket készíttesse el, mivel azt az jövőendő augusztusban, szeptemberben kellett felrakni. Mesze is arra való készen meghordva oltva legyen az árokháton az kezdendő bástya felől.

A vár építését megelőzte a váron kívül a régi hitvány várkert helyén *istállók* s az annak védelmére szolgáló *palánk* építtetése 1623-ban. A gondos fejedelem maga személyesen nézte ki a helyet s mutogatta meg fogarasi kapitányának, hogy hová és miképen kívánja azokat építtetni. A palánkot a várkerten kívül négy öllel építtette; hosszának a vártól „alá az Olt felé igen igyenesen 75 öl“nek kellett lennie, magasságának pedig legalább ötödfél ölnynek; a két szögletére bástyát építtetett, „kiben (egyben) 25 puskás legény férjen szükségnek idején.“ A bástyákat pedig úgy csináltatta, „hogy alatt istálló lehessen, az istálló felett egy jó öreg ház“ (t. i. szoba). A tulsó szögleten álló bástya mellett volt a kapu, felette „lábakon“ (oszlopokon) épült „egy igen szép, deszkás nyári ház, kiben 20 ember elférhessen és az vacsorálhassék benne, a ki akar.“ „Kapumellékeket és felső küszöböt igen szép czifrásan tölgyfából csináltatott, szép bélelt az vagy kétszeres kapút, kétfelé nyílot, gyalúlt deszkából, melyet szépen megónozott öreg hólyagos fejű szegekkel veretett meg sűrőn.“

A palánk hosszában azzal párhuzamosan épültek belül az istállók, úgy, hogy a palánk és istállók között egy ölnyi tágasságot hagytak, azért hogy szükségnek idején puskás legények forgolódhasanak ott. A palánkon belül állásnak való hely is épült, két sing széles, jó vastag, hogy bátorsággal járhasanak rajta, de úgy, hogy az ember feje a palánkon ki ne látszassék, két vagy három arasz-

szal a palánk meghaladta az ember fejét. Az istállók belső oldalán négy jó sing széles tornác futott végig.

E 73 öles istállót az alsó szögletnél keresztben tovább építtette szinte a vár árkáig. Ennek a vár felőli vége mintegy 12 ölnyi hosszúságban szekérszínnek hagyatott, közepén kétfelé nyíló kapuval. Az istállókat közfalakkal mindkét renden (oldalon) 12—12 ölnyi hosszú külön részekre osztották, melyek mindegyikében két rendben 24 ló fért el. Minden istállóra két-két ajtót s 4—4 ablakot csináltatott. A palánk felőli oldalon tehát hat istálló volt, de egy fedél alatt. A keresztben álló istállóra a szekérszínig mintegy 24 ölnyi tér maradt fel, ezt is két 12 öles részre osztatta. Összesen tehát az egyenként 24—24 lóra épült nyolcz istállóban mintegy 192 ló fért el.

A palánk és istállók fát 1623 telén kellett elkészíttetni s ugyanazon év tavaszán, midőn az idő kinyílt, építését megkezdeni. Fákat a fejedelem a kóhalmi és nagy-sinki székéből rendel az ottani királybírák által küldetni „két-két száz szálfát hat ölnyi és négy arasznyi palánkfákat“, a falvak erdeiről; s a még fenmaradó szükségletet a sárkányi erdőről rendeli vitetni ugyanazon szekerekkel, szánakkal, összesen mintegy 500 szálfát. Az így összehordott fát a télen át egy főácmester vezetése alatt fogarasi ácsokkal faragtatták, bárdoltatják és róják össze, úgy, hogy tavasszal csak fel kellett állíttatni. Köveket is télen hordatott a vár építésére.

Nagyszámú munkaerő állott a fejedelem rendelkezésére: a fogarasi uradalom mintegy 1500 jobbágya. Ezeket három rendre osztatja s minden héten felváltva 500 ember dolgozik a vár szükségletére, „szekerekkel egy része, más része gyalogszerben, ásóval, kapával“. Mezei munka idején ezek szántják, vetik, aratják, kaszálják az uradalom földjeit, rétjeit. Így „az szegénységre harmadik hétben kerül az szolgálat, maguknak két hetök leszen, és így nem lehet oly derék dolog, kire annyí ember el nem érkezik.“

A fejedelem meghagyja az udvarbírónak, hogy olyan *ispánokat* rendeljen ezek élére, a kik lelkiismeretesen berendeljék és dolgoztassák őket, senkit fizetésért, barátságért otthon ne hagyjanak; a ki magát a munka alól kivonja „az olyanokat ne bírással, hanem megfogassa, az kapuban meglapátózással és 10 napi szolgálattal büntesse meg az hat napi nem szolgálattért, így szoktassa őket az renddel való

szolgálatra, bejárásra.“ — S hogy erről az új munkabeosztásról mindenki tudomást vehessen, elrendeli a fejedelem, hogy az udvarbíró az egész tartományt egy napra fejenként behívassa és ezt szép renddel eleikben adja, velek jól megértesse és elhitesse, hogy nekik leszen nagy könnyebbségekre, hasznokra, hogy renddel fognak szolgálni, mert így mindeniknek egyaránt jut a szolgálatban, egyik a másikat nem csalja meg.

Ez a munkabeosztás azonban csak a vár körüli építkezésekre szólt. A mezei munkára úgy mentek ezután is, a mint a szükség kívánta. Rendkívüli szükségre mindig annyit rendeltek be, a mennyit kellett, ezek dolgát aztán beszámították s levonták a rendes kötelezettségből.

Munkavezetőkül „igen jó serény *pallérokat*“ kellett alkalmazni, kiknek nem volt szabad veréssel, tagolással, hanem csak „riogatással, fenyegető nógatással“ dolgoztatni a szegénységet, kiket nyárban kétszer enni engedtek három-három fertály óráig, harmadszor este, mikor elbocsátották a dologról.

Bethlen Gábor kitűnő jó gazda volt s uradalmait mintagazdaságokká óhajtotta átalakítani. Fogarasi udvarbírájának adott útastása e tekintetben igen jellemző adatokat őrzött meg. Az udvarbíró beteges, non-curamus, ósdi ember volt, a kivel a fejedelem nem volt megelégedve. „Mert igen bolond ratio az övé, ez aránt, hogy ab antiquo így volt s ő is csak úgy akarja.“ Bethlen Gábor ezért a maradiságáért élesen megróvja s példákkal nógatja észszerű reformokra. „Az opoliai herczegségéből — úgy mond — német császárnak 25000 forint jövedelmek volt, de mostan nekünk per annoatim háromszázezer forint jövedelmünk infallibiliter vagyon.“ Ezért a fejedelem a gazdálkodás minden aprólékos részére kiterjeszti gondos figyelmét s udvarbíráját 1623. jan. 15-én részletes útastással látja el, hogy miként gazdálkodjék.

Memoriale-ját (melyből a vár és istállók építéséről szóló adatokat is vettük) az eddigi műlasztásokért korholással és komoly megintéssel kezdi s úgy tér át pontonkint a teendőkre:

„Nem kicsiny búsulással láttuk — úgy mond — sok kárainkat és fogyatkozásunkat gondviseletlensége miatt, melyeket, hogy eltávoztasson és az udvarbírósnak tisztinek nem nomine, hanem ex re ipsa megfeleljen, ha böcsületében és javaiban megfogyatkozni és károsodni

nem akar, kívántatik, hogy az ide alá megírt módok szerint viseljen gondot idejin; bizonyosan elihethi, hogy igen meg fog gyalázódni és károsodni.“

Az utasítás 1. pontjában azonban benne van a szigorú ítéletet mérséklő mentség és a méltányos gondoskodás, betegeskedésére való hivatkozással, segédszemélyzetről.

„1. Ha istentől magára bocsátott nyavalyák miatt — úgy mond — tisztinek meg nem felelhet úgy, a mint kívántatnék, ante omnia egy jó, serény, értelmes ifjú embert keressen maga mellé, kit *viceudvarbirónak* substituáljon; annak csak illendő fizetést rendelvén, tartsa maga mellett, tanítsa, oktassa nyelvével, *annak az ágyból is parancsoljon*, minden dolgokat hasznosan véghez vihet.“

A 2. pontban új *számtartóról* gondoskodtat, mert „az jó *szám-tartóra* nem kevesebb szüksége vagyon, mint az kenyérre“; a mostani pedig tékozló lévén „mindjárt egy igen jó rationistát keressen, olyat, az ki igen tökéletes és igaz, okos, tudós legyen az ő tisztiben.“ — Az elszökött, jobbágyokat kifürkésztvén, vitesse vissza. A városi korcsma erősen megesappant jövedelmét állítsa helyre, senki-nek bor bevitelést meg ne engedje, jó bort árúttasson, a titkon való borárúsokat 12 frttal büntesse s boraikat kobozza el; a galaczi korcs-mát zárassa be, hirdesse ki, hogy a ki ott bort, sert mer árúlni, fel-akaszthatják. A falukon szürettől új esztendeig a korcsma a szegény népe, azután a fejedelemé. Vidéken a bort egy pénzzel olcsóbban adassa, mint Fogaras városában, „de bűdös, nyárlott, eczetes, nyúlós borokat ki ne vitessen, hanem tiszta ézű, savanyó borokat árúttas-son; . . . birsággal ne vessék a szegény népre megitalját, hanem az kinek kell, igyék, az kinek nem kell, menjen el mellőle.“

Az elsoványodott földekre hajtassa rá vagy 2 hétre az 500—500 jobbágy barmait. Az asztagokat jól csépeljék ki, ne a mint szok-ták leányok és asszonynépek, hanem férfiak. A búzát, gabonát az ebben jártas porumbáki ispánnal Havasalföldre vitesse ki eladni, a hol jó ára van, e végből 20 hajót csináltasson, a melyeken 2000 köből búzát szállíttathasson alá az Olt folyón.

Zabot jó földbe vettessen a fogarasi, bethleni s más kövér határban 1000 köblöt, Kománán 300 köblöt, Porumbákon is 300-at. Tatárkát is sokat vessen, melylyel tyúkot, lúdat tartasson, disznókat hizlalhasson. A fogarasi majorban legyen legalább 1000 tyúk, lúd

nehány száz, Kománán, Porumbákon hasonlóképen, sőt Bethlenben, Vojlán is egy-egy majorságot csináltasson, „azonkívül is eresztesen tyúk, lúd-majorságot bővön, hogy Fejérvárat táplálhassa tyúkkal, lúddal.“

A *baromtenyésztésről*, főkép a juhtartásról így intézkedik:

„Ne csak Fogarasban, hanem Kománán, Porumbákon is tartson télen, barom, juh és disznó majorságot mentől többet. A tehenek tejiből gyűjtessen szép vajat egész nyaratszaka és *asszútúrót*. Juhokat tartson mentől szebbeket tarthat és tartson oly gyűjtőköt nekik, mineműek az székelyföldön vadnak. Székelyföldi módra csinálják az sajtokat, tömlőköt; ne olyan útálatos gyalázatjára való sajtokat, az mineműeket asztalunkra feladtak most is, kit az ebünk sem ött meg. Tavasszal pünkösöd után való vasárnapig szép tavaszi sajtokat, nyomjanak itt alatt (t. i. a völgyben) és azután a jó zsíros mező havasokra hajtassa juhainkot és minden tömlőre azaz egy sajtra kilencz fejős juhot adjon az gyűjtő eleiben; aztán a míg az hó alá nem veri őket, az jó őszi sajtokat csinálják, az az 9 fejős juh tejiből egy jó öreg tömlőt, egy sajtot, egy veder ordát várj a gyűjtőtől őszig; őszszel aztán az mi őszi sajtokat nyomhatnak, csak azt várhadd.“

A *sertésenyésztésről*, jó fajta disznók beszerzéséről, így gondoskodik:

„Moldovából az Neszter és Prut mellől, Havasalföldéből az Duna mellől igen jóféle öreg szőke disznókot vétessen 200-at, tenyészteti valókot tavasszal, jó kanokat is vagy 10-et, igen öregeket (t. i. nagyokat) és arra viseltessen emberivel gondot, tartson oly majort nekik, ki tudjon velek bánni. Malaczkot ne hánják el, tartassák és szaporítsák őket, hogy szaporodjék egy néhány ezer disznónk el, kiket őszszel a hol mak leszen, oda hajtasson, akárki erdeire, havasára Fogarasföldén és az szászszágon. Az fundus regiuson télre makkot, gyümölcsöt sokat gyűtessen nekik és úgy tartassa. Ha pedig mak mikor schon nem lenne, tehát olyankor tatárkával, zabbal is kételen kiteleltetni.“

A *méhészetről* már régebben kiadott rendeleteit nyomatékosan újítja meg:

„Sokszor megparancsoltuk — úgy mond — hogy *méhkerteket* igen jókot csináltasson, ha többet nem, 10 helyen lehet, kiben mentől több méhet szaporíttathat, azon legyen. Kinek gondviselésére jó méhész embereket szerezzen; de neki erre semmi gondja nem volt; melyet hogy

ez esztendőben véghez vigyen, serio parancsoljuk. Ad minus 10 kertben 7 vagy 8000 kosár méhet, idő szolgálván néki, tarthatnak és annyi ezer forintunk volna, az mennyi kosár méh s annál is több. Ha gondviselőnek tartja magát, ezfélekkel kellene az proventust szaporítani, industriáját megmutatni, hűségünköt magára árasztani.⁴

A *lótartásról*, a csikók (gyermeklovak) gondozásáról, tanításáról is a jellemző útasítást ad:

„*Ménesünkre* igen szorgalmatos gondot viseljen, ez kiadott decretumunk szerint. *Gyermeklovakink* közül, az kiket patkólnak, azokat minden ötödik hétben jó kovácscsal megpatkoltassa, szépen, homorú patkót verjenek az lábokra, hogy körmök szorulni ne kezdjen; az kiket pedig még eddig nem patkoltanak, azoknak körmököt elvagdadják szépen. Az *lótanítót* gyakran magához hívassa, megfenyegesse, lásson igen jól hozzájok és tanítsa szépen őket.“

Ezekon kívül is több aprólékos intézkedést tartalmaz e nagybecsű útasítás a fogarasi uradalom jó karba helyezéséről. Így pl. a malmokat is újra építteti, a városon levő két malmot 3—3 köre, a többit 2—2 köre. *Kománán* gabonás-házat és istállókat csináltat és alakíttat át, ugyanott a kapu előtt való malmot jó malommester által megcsináltatja 2 köre; az udvar, udvarház és kert körül való palánkot megsendelyezteteti és tapasztatja, hogy idő előtt el ne rothadjon az eső miatt. *Kocsulátán* egy hőházat vétet meg 32 frtért, hogy jó majorházat csináltasson belőle, „olyant kiben magunk is meghálhassunk; ott tyúkot, ludat, disznót, méhet, tehenet, barmot tartanak.“

Fogarasban a Pattantyúsék házát (valószínűleg a nagy patakon túl a Malom-utczában¹⁾ megbecsülteti megvétel végett.

A vár belső termeit is javíttatja, renováltatja:

„Az palotákból — úgy mond — az *kárpitokat* szedesse le, tisztítsa meg és az kik megszakadoztanak, varrogattassa meg, tűrjék igen szépen be és rakják a *zöld-házban* be asztalokra, az faltól távol, hogy az egerek meg ne rágják.“

„Az *ebédlőház* mennyezeti leszakadott, úgy viselj gondot reá, az gerenda ketté tört, melyet csináltasson jobban meg.“

¹⁾ Fogaras város házainak 1595. összeírása szerint ezt a 31. sz. a. Pattantyús György s 1803-ban a fiscus bírja.

A fogarasi udvarbíró (mint egyéb levelekből látjuk) ekkor *Léssai Gáspár* volt, a Mária Krisztierna „várbeli provisorá“-nak úgy látszik fia, a kit Bethlen Gábor elődje idejéből örökölt. Az ő utódja 1630-ban Veresmarti Felvinczy Márton, 1632-ben Szegedi Gergely, s Fogarasvár kapitánya Ballingh után Kemény Boldizsár s 1631-től fia, az ifjú Kemény János, a későbbi fejedelem.

A Fogarashoz tartozó *kománai birtok tisztartói* közül ismerjük Boér Miklóst, Pál deákot, Nagy Tamást, a kitől 1633 decz. 28-án veszi át inventarium mellett a kománai birtok kezelését Thúri Pál.

Ez az inventarium bepillantást enged nekünk a fogarasi uradalomnak maig is kiegészítő részét képező kománai udvarházba és birtokba.

A *kománai udvar* tapaszos és zsindeyes palánkkal volt körülvéve. A kerítésen belül volt az *udvarház* a megfelelő gazdasági épületekkel. Az udvarház emeletes volt, alsó része kőből rakott, lábas (oszlopos) tornáczczal, felső része fából épült, „kötésekkel, az közi téglával rakva.“ A földszinten a lugas-kert felé a tornáczból nyílt a *pítvar*, abból a „*sáfar-ház*“ (vagyis kamara), melyben szalona, háj, fagygyú, báránybőrök (197 drb), üvegtányérok, vaj, asszútorú voltak elhelyezve. A pítvarból nyílt a patak felé egy „*tüzes ház*“ (fűthető szoba), parasztkályhás kemenczével; ebből egy más „*tüzesház*“; innen nyílt egy *harmadik szoba* s a kéményre egy kis festett ajtó. Ezután következett egy négy ablakos „*felső és végső ház*“ (t. i. szoba), ajtóval a tornáczra. Innen nyílt a tornácz felől levő „*végső ház*“, három ablaka; majd az udvar felőli *végső ház*.

Az emeletre (vagyis a felső-rend-ház tornáczára) az udvarról vezetett fel „egy öreg garádics.“ A felső tornáczból a lugas-kert felől az „*udvarló palota*“; ebből észak felé „egy *tüzes szenes ház*“ négy üveges ablakkal; innen nyílt egy két ablakos *szoba*; aztán a harmadik, szintén két ablakos; majd a konyha felől való „*végső ház*“, kivülfűtő mázas kályhával. Innen nyílt a tornácz felé való ház; majd a *középső-ház* s innen ismét az *udvarló-palota*. Tehát hat-hat szoba volt földszinten és emeleten. Belső berendezése egyszerű; asztalok, karszékek, nyoszolyák, pohárszék, fogas; egyikben „három pár selymök.“ Az udvarház alatt volt *pincze* — bor nélkül. A *házhéján* három kőből hagyma feküdt.

Az udvarház mellett volt a „*lugas-kert*“, négy részben való *lugas* szőlővel.

Az *istálló* az udvarban jobb kéz felől hosszan nyúlt el, hat részben, végiben *szekér-szín*nel s egy deszkás *szuszékkal*, melyben nagymennyiségű *gyapjú* volt elhelyezve.

Alább volt a *konyha*, azon alól egy *sütő-ház*, a honnan egy ajtó a *malomra* nyílt.

A *curia* kis kapuja előtt volt egy nagy *haltartó*.

A *csűrös-kertben* állott egy nagy *csűr*, „két felől való *odva*, négy szegeletin *töreknek* való *kebele*.“

A *csűr* körül $11\frac{1}{2}$ *búza asztag*, egyben-egyben 800—1300 kalangya *búza*, a *csűr odvában* (fiában) 360 kalangya *búza*, *árpa* 60, *zab* egy asztagban 568 kalangya; *széna-kazal* 3 öl *széles*, 2 öl *magas*, 50 öl *hosszú*.

A *majorházban* volt 23 *pulyka*, 16 *lúd*, 63 *tyuk kakasostól* s 23 *kappan*.

A *marha-akolban* mintegy 70 drb. *marha*. A *disznó-pajtában* 337 *sertés*. A *juhok* száma 955-re *rúgott*.

Még két *malom* és egy új „*üvegcsűr*“ (*üveg-huta*) tartozott *Kománához*, amazok a *faluban*, emez *kint egy völgyben* „*majd félmély-földre*“; végül egy „*kőtörő malom*.“

A *kománai birtokhoz* tartozott még a *Bethlen Gábor által megvett kocsoláti ház*, melyben négy *szoba* volt, 3 *köböl hagymával* és 75 *pulykával*.

A *vetések* állása volt az *inventaláskor* a *kocsoláti határban* 100 *köböl búza-vetés*, *Veniczen* 51, *Alsó-Kománán* 14 *köböl*. A *rákosi határon* *termett* 2200 kalangya *búza*, 250 *köböl zab*, 70 *k köles*, *széna* 28 öl, s a *mátéfalvi határon* 250 *köböl búza*.¹⁾

A *kománai uradalomhoz* hat *falu tartozott*, u. m. *Alsó- és Felső-Komána*, *Alsó- és Felső-Venicze* (oláhosan *Venezzia*), *Kocsolata* és *Lupsa*.

Fenmaradt e *falvak jobbágyainak névlajstroma* is 1633-ból, az *igavonó barmok számának feljegyzésével együtt*, a melyből látjuk, hogy a *jobbágyok jóformán mind oláhok* voltak. Számuk a *követ-*

¹⁾ Inventarium omnium bonorum domus curiae Comanensis ex manibus egr. d. Thomae Nagi, ad manus egr. d. Pauli Thwri die 28. Oct. a 1633 assignatorum. (A fogarasi Boér-levelek között.)

kező: Alsó-Kománán 39 „szolgáló rend“, (azonkívül egy udvari tehénpásztor, 4 drabant, 2 fazekas, 2 „jűh skutár“, 1 kenéz, 3 halász, 1 pallér, 1 serföző, 1 disznópásztor, 1 „bárdás, 1 molnár, 1 hajós, 3 özvegy-asszony, 4 pusztatelek), s 66 igavonó marha. *Felső-Kománán* 12 szolgáló rend (és 3 üveges, 2 halász, 1 kenéz, 1 erdőpásztor, 1 puszta hely) s 18 igavonó marha. *Alsó-Veniczén* 32 szolgáló rend (meg 2 mészégető, 3 halász, 1 „urunk disznópásztora“, 1 pallér, 2 kuldus, 1 „urunk lovásza“, 2 „urunk fellejtára“, 1 kenéz, 2 „nyomorú árva“, 2 világtalan, 1 „boérré lött“, 1 özvegy) s 22 igavonó marha. *Felső-Veniczén* 16 szolgáló rend (azon kívül 1 halász, 1 méhészt, 1 kenéz, 1 özvegy, 1 puszta hely) s 22 igavonó marha. *Kocsolátán* 48 szolgáló rend, 61 igavonó marha. A rendes jobbágyokon kívül 5 hamugető, 1 „disznók skutárja“, 1 „urunk disznópásztora“, 1 kenéz, 2 „urunk fellejtára“, 2 „bárdás“, 1 szőcs, 1 halász, 1 pulykász, 1 árva, 1 özvegy, 1 elbujdosott (köztök néhány Baraczk, egy Mailad, egy Szökő nevű). Végül *Lupsán* 4 szolgáló rend és 10 igavonó marha. Összesen a hat faluban közönséges jobbágy 151, igavonó jószág. 199 ¹⁾

Szép szám, nagy munkaerő, bár csak tizedrésze a fogarasi törzs-uradalom jobbágyainak, melynek száma 1500-ra rúgott s igavonó marháinak száma ebben az arányban számítva mintegy 2000-re. S ha meggondoljuk, hogy abban az időben a birtokok értéke s jövedelmezősége a munkaerő, a jobbágyok számától függött, azt kell hinnünk, hogy jobban instrualt uradalom nem volt Erdélyben, mint a fogarasi, melyhez összesen mintegy 60—70 falu, mintegy 1700 jobbágy s 2200 igavonó állat tartozott az udvarbelieken kívül.

A fogarasi törzsuradalom jobbágyai egy részének (a középső járásiaknak) névlajstroma is fenmaradt, abból az alkalomból, midőn 1660-ban a 40,000 frtra felemelt török adó törlesztésére kivetett 5 frtos adót szedik be tőlük a kirendelt „esküdtek“. E szerint a bethleniek fizettek („59 personákról 295 frtot“; egy másik szerint): 310 frtot, nyetotiak 180, désániaiak 90, kis-berivojiaiak 85, nagy-berivojiaiak 55 frtot. Boér István és Miklós nagy-berivoji jobbágyai 120 frtot; cigányok után személyenként 22 frtjával 40 frtot. A szescsoriak fizettek 110 frtot; a szevesztrényiek 80, kopacseliak 74 frt 97 de-

¹⁾ Connuneratio colonorum domus curiae Comanensis a. 1633. 18. Maii. (a fogarasi Boér-levelek közt.)

nárt; Boér Simonné asszony ottani jobbágysai után 25, Boér Zsigmond kis-berivoji jobbágysai 20 frtot; a mondraiai 90 frtot; herszényiek 100; ilyéniek 92 frt 50 dénárt; russoriai 85; Boér Zsigmond récei jobbágysai 30; huréziai 80 forintot. A fogarasi várban levő bethleni oláh, német szolgálkon sem Barsay sem Kemény János fejedelem nem engedte behajtani az 5 ftros adót.¹⁾

Ezek a számok mutatják, hogy egy-egy faluban hány jobbágy volt Fogarasvára közvetlen közelében, a várostól a havasok felé s mutatja a vár földeiből adományozott Boér-család birtokainak jobbágy állományát is.

A 40,000 ftros török-adóhoz, melyet a II. Rákóczy György szerencsétlen lengyelországi hadjáratával bekövetkezett fejedelmi válságok után évenként fizetni kellett a portára, a nemesek is kénytelenek voltak hozzájárulni. Így fizetnek a Fogaras városában lakó nemesek is az 1660-iki segesvári országgyűlés végzése szerint személyenként 5—5 frtot (jobbágyaiktól ugyanannyit, czigányaitól 2—2 frtot) 1660-ban összesen 559 frt 43 dénárt (többen hátralékban maradván), melyből 370 frtot Barsay Ákos fejedelemnek adnak át 1660. júl. 7-én „Galacson létében“ (Fogarassal melletten), 180 frt 20 dénárt Barsay András rendeletére 1660. októberben Kolozsvárra „küldenek a káptalan Szamosközy Mihály uram keziben“, a fenmaradó 80 frt 23 dénárt később adják be. 1661-ben pedig (ápril. 8.) újabb 370 frtot fizetnek „Kemény Simon uram ő nga kezéhez“, miután már a fejedelemségben Barsay Ákost megbuktatta Kemény János, Fogarassal pedig elfoglalta fia Kemény Simon s a Barsay András fejé hóhérbárd alatt hullott le Fogarassal piaczn.²⁾

Ezek a följegyzések egy bőr-sarokba varrott hosszú keskeny számadási könyvben maradtak feun, a mely a várbeli levéltárból

¹⁾ Az nemes ország rendelése szerint Fogarassal földére az középső járásban való jobbágyokra felvetett öt forint summa pénzbenl percipialtunk az eskettek hűtik után ez alább megirt mód szerint anni 1660 die 29. Julii. (A fogarasi Boér-levelek közt.)

²⁾ Regestrum partiale super exactione et administratione pecuniarum censualium in comitiis generalibus ad diem (üres hely) in civitatem Segesvár 1660 indictis, pro contentatione portae ottomanicae inter alios regni Transilvaniae incolae, nobilibus etiam Fogarasiensibus inpositarum, a. 1661. die vero 7. Apr. scriptum. (A fogarasi Boér-levelek közt levő Regestrumban.)

került valószínűleg a Boér Simon, Apafi Mihály idejében fogarasi vicekapitány révén a Boér család levéltárába.

Ez a *számadáskönyv* egy culturtörténelmi tekintetben ritka becsű feljegyzéssel kezdődik: a fogarasi vár és uradalom tisztjei s összes személyzete évi fizetésének lajstromával úgy a mint azt az utolsó erdélyi fejedelem asszony mint a fogarasi uradalom urnője, Fogarason 1662. máj. 10-én saját aláírásával kiadta.

Ezt követi a *fogarasi rétek* s azok tulajdonosai lajstroma, melyet az 1636-ban Nádpataki Tamás bíróságában csinált regestrumból Uzoni Miklós a fogarasi nemesi írelőszék jegyzője állított össze 1666-ban július 28-án.

Esküdt notárius uram a száraz lajstromozás unalmát közbe verseléssel fűszerezte. A rétek lajstroma alatt ez a vers áll:

Tested békák, kincsed birák
 Vő s fiak közt felosztják,
 Isten tartson, megnyugoszom,
 Kik talán azt sem mondják.
 Nincsen oly bölcs s nemes erkölcs
 Ki tudná végóráját,
 Hanem megyünk, miholt nekünk
 Halál rántja kaszáját,
 Mert mind dúson, mind koldúson
 Egyiránt uralkodik
 Mind ifjakkal s mind aggokkal
 Az ő horga rakódik
 Nemes házból, hímes ágyból
 Majd egy gödörbe tésznek. ¹⁾

A vers után aztán a Mondra falu felé eső *szántóföldek lajstroma* következik, melyeket ugyancsak Uzoni Miklós az 1604-ben Csűrész Mihály fogarasi bírósága alatt készült regestrumból másolt le. ²⁾

Azután tanúlságos feljegyzések vannak (bár csonkán) a Fogarashoz tartozó falvak adóiról. Ebből megtudhatjuk, hogy mennyi adót

¹⁾ Ez utolsó sorban más kéz kihúzta az *egy-et* s a *tésznek-et* kiigazította *tétetik-re*.

²⁾ Kiegészíti ez ama városi törzskönyvet, melyet 1595—1803-ig vezettek. E lajstromban 132 ház és telek birtokosa szerepel. Az utcák nevei Székely-u., Malom-, Bethlen-u., Olt-u, Piacz-sor, Galatz-u. Megvannak ugyanabban a földbirtokos és földjeik kimutatása a mondrai határban, az iléni mezőben, a bethleni mezőben s a lenkerti nyilaké. (Fogarasi városi levéltár.)

fizettek. Pl. Vaad fizetett 44 frtot, Persány fizetett évenként 26 frt 75 dénárt, Grid 27 frt, 50-et, Holbach 45, (Mondra fizetett 30 frt 50, Sinka 55, Ohába 23 frt 25) ¹⁾ Buesum évenként 220, Herszény é. 45 frt 75, Sebes 44, Nagy-Berivoj 22 frt 50, Kopacsél 210, Szeszcsor 35 frt 75, Russor 34 frt 50 (pro desertis fl. 6. Ezüst s halpénz 1 frt 50), Sárkányicza 27 frt 50, (báránypénzt fizetett 12 bárányért — a „szindic“, aki minden faluból a pénzt beszolgáltatja, — 4 frt 20 d.; rókabőrért való pénzt 2 frt), Kis-Berivoj 32 frt, (rókabőrért 2 frt 50), Szeresztrény 24 frt 25, (a melynek törlesztésében két rókabőr is szerepel), Alsó-Vist 350, Dragus 360, Vojla 35 frt 75, Dridiff 270, Kis Vajdafalva 20 frt 50 törlesztésén kívül rókabőrt is adott, káposztapénzt is 95 dénárt, a miből 5 a birónak járt. Posorita fizetett évenként 140 frt adót. Ugy hogy ezekből az adatokból a többiekre is következtetve, bátran feltehetjük, hogy a fogarasi jobbágyok adója a század elején fizetett 1500 frt helyett most 5—6000 frt lehetett.

A várbeli számadás-könyv újabb „registrum“-a falvakról fizetett majorság (főképp tyúkrok) és vágó marhák számát tünteti fel. Tyúkot egy-egy falu 30—40-től kezdve egész 105-ig (mint Marghina), sőt 210-ig (a mennyit a kőhalomszéki Mikvásárról hoztanak) vágómarhát 1—2 ökröt s tehenet fizetett.

Az utolsó registrum a juhokról s disznókról szól 1663-ból, mely szerint Fogarasban két juhász (szkutár) alatt 853 és 366 juhot s 72 disznót adtak át inventáriumban Dési Mihály deák uramnak.

A két utolsó közt egy orvosságról szóló eme recipe olvasható:

„Medicamentum Rhenense resistens. Fokhagymát, fejér lilium gyökeret, fekete rútat, egy eleven rákot, egy új tyúkmonyat, fejér ürömnök cikáját, lórbért (így! = lorbért), szekfüvet: ezeket öszve törvén csinálják borban, kenjék meg vele, a fejére is len ruhácskát tegyenek ezekben mártván; *meggyógyúl, ha meg nem hal, ha pedig meghal, nem kell véle bajlódni.*“

Bornemisza Anna ezen regestruma a fogarasi uradalom képét sok tekintetben élénk varázsolja. Főképp a várbeli tisztek fizetésének

¹⁾ Ezek csak törlesztések, nem az egész évi adó.

lajstroma általános culturtörténeti becscsénél fogva megérdemli, hogy ide iktassuk. ¹⁾

Szalmáry István uram vicekapitány conventiója: Készpénz fizetése per annum fl. 100; bora per a. nr. 100 (veder); buzája sax. cub. 32 (szász köböl); szalonna nr. 4; vágó barom nr. 3: bárány nr. 25; vaj just. nr. 10 (itcze); eczet j. nr. 6 (itcze); széna org. nr. 6 (szekér); zab cub. (a szám helye le van szakadva.)

Fogarasi udvarbíró conventiója: Kész pénz fizetése, buzája, zabja, bora, báránya, verő disznaja, eczet, borsó, köles, főkáposzta, kősó, széna érett (a számokat tartalmazó lapszél le van szakadva.)

Porkolábnak: Készpénz fizetése per. fl. 75; buzája sax. cub. 20, zabja 20, köles 2 (szász köböl); borsó quar. nr. (2 véka), vaj just. 8, sajt nr. 1, kősó 16, bárány 10, verő disznó 3, egy kád sós káposzta nr. 1; bora 60 veder, fája télben egy hétre 2 szánnak, nyárban egy szekérral.

Számtartónak: Készpénz fizetése p. a. 32 frt, búzája 15, zabja 10 köböl, két öl széna, sajt 2, bora 40 veder, borsó 2 véka, bárány 6, köles 4 véka, kősó 6, verő disznó 1.

Kolcsárnak: készpénz fizetése mindenestől 15 frt, czipója per diem 4, csizmája 2 pár, sajt 2, köles 1 köböl, verő disznó 1, bérlésnek báránybőr 6.

Frumentariusnak: készpénz fiz. p. a. 8 frt, búzája 10 k., csizmája 2 pár, szalonnája 1, sajtja 2, bérlésnek báránybőr 6.

Csűrbitót az udvarbíró állasson illendőt a jószágban, kinek czipója járjon per diem nro 4, avagy három hétre búzát cub. 1.

Kádárnak: készpénz fizetése p. a. 8 frt, búzája 8 k., szalonnája 1, bora 8 v., kendere gellinae nr. 4 (csomó), ködmőne 1, köles 1 szász köböl.

Várhoz való főácsmesternek: készpénze p. a. 6 frt, búzája 8 k., bora 8 v., verődísznója 1, tömlő tőró 1, saruja 1.

Tömlőcztartónak: búzája 6 k., pénz fizetése az gyalogokkal hórúl-hóra 3 frt.

Várhoz való üvegesnek: készpénz fizetése 12 frt, búzája 6 k., mi-

¹⁾ *Czíme*: Conventiones officialium ad arcem nostrum Fogaras pertinentium pro moderna temporis occasione emanatae, sequuntur ordine infrascripto a. 1662 die 10. Maii.

kor dolgozik per diem liba (= lepény, czipó) 4., sere oct nr. 1., verő disznója p. a. nr. 1.

Korcsmárosnak: búzája 2 szász köből.

Fogarasi főpap fizetése: Innét az várbúl készpénze 40 frt, bora 120 v., verődísznója 2, ruházatjára pénz 40 frt, báránya 15, az várostúl fizetése 100 frt. Len, kender, dézma embereken mind.

Káplán uramnak: Innét az várbúl annuatim 25 frt, búzája 16 k., verődísznó 1, az városbeliektől készpénz 35 frt.

Magyar schola mesternek: bora p. a. 25 v, búzája 8 k., verő disznója 1.

Scholabeli magyar diákoknak: Az mennyi deák lisen singulatim egyiknek per annum készpénze 1 frt, búzajok 1 k., sajt 1.

Majorbírónak: Az mikor majorság lisen, állasson az udvarbíró jobbágybúl s adjon neki búzát cub. 6, pénz és borfizetést ne adjon.

Vámosnak: Most híd nincsen, hanem hajó jár s jobbágybúl állatván rívészt s egyéb szolgálattúl is immunisok lívén, az jövedelemnek két részét szolgáltassák az várban, harmadik lígyen az magoké. Az udvarbíró pedig percipiáltassa minden héten az proventust.

Puskapor-törőnek: Az mikor dolgozik per diem adjanak liba 4, (czipót), sert just. 2, túrót libr. $\frac{1}{2}$ (fontot).

Dobos Ábrahámnak: készpénz fizetése p. a. 6 frt, búzája 6 k., verődísznója nr. 1. Az több gyalogokkal együtt hórúl hora pénz 3 frt.

Fogarasvárához való asztalosnak: Ha mikor dolgozik per diem liba (czipó) 4, túró $\frac{1}{2}$ font, hús p. d. 2 font, csizmája 2 pár.

Pattantyusoknak. Augustínus Klaszernak: készpénz fizetése p. a. 200 frt, bora p. a. 40 v. búzája 10 k.

Náthán Jánosnak: készpénz fizetése p. a. fl. 60, búzája 10 k., verő disznó 1, bora 20 v., sajtja 2. fája 12 szánnal.

Miller Mihálynak: készpénz fizetésfl. 60, búzája 10k., verő disznó 1, bora 20 v., sajt 2, fája 12 szánnal.

Angyal Simonnak: készpénz f. fl. 60, búzája 10 k., verődísznó 1, bora 20 v., sajt 2, fája p. a. 12 szánnal.

Rosondai Andrásnak: fl. 6. és több társainak, u. m. *Varga Barthosnak* fl. 5., *Jakab Brosnak* fl. 5., *Szabó Andrásnak*: fl. 5. Búza per singulis personis jár cub. 5.

Borbíró. Az korcsmáros az hordó mívóvel viseljenek gondot.

Eczetes. Az kolcsár és kádár viseljenek gondot az eczeteokról.

Német kertésznek: készpénz f. p. a. fl. 20, ruházatjára vinczi posztó uln. 10 (rőf), sajt 2, köles kása quar. 2 (véka), darab só 3, csizma 2 pár, verő disznó 1, fája illendőképén, czipója p. d. 6, avagy azért p. a. búza 9 k., bora per diem just. 1 (itcze), ser p. d. 2 i., bérlésére pénz 2 frt.

Órához látó Sipos Péternek, ki egyszersmind várbeli egyházfiú is, pénzbeli fizetése az gyalogokkal együtt óról-hóra fl. 3, verő disznó 1, per diem liba com. nr. 4. (köz-czipó), sere p. d. oct. 2.

Lakatos Ferencznek: készpénz f. p. a. fl. 20, ruházatjára pénz fl. 10, verő disznó 1, bora p. d. oct. 1. czipója p. d. 4, sajtja 2.

Az *vinczellér* helyett viseljenek gondot az galaczi és bethleni bírák, mivel ők míveltetik a szőlőt.

Várhoz való kovács készpénz f. p. a. fl. 20, verő disznaja 1, sajtja 2, czipója p. d. 4.

Bíresek most az várhoz nincsenek, mivel marháink is nincsenek. Ha mikor lesznek, egy-egy személyre e szerint legyenek: gyapjú egy személyre p. a. nr. 8, bocskor p. a. 12 pár, liba communia nr. 6. (köz-czipó) turo p. d. libr, $\frac{1}{2}$ (font).

Fazakasok tartoznak az várat kályhákkal, fazakakkal eltartani. Ha mikor az várban dolgoznak per diem liba 4 (czipó), hús p. d. libr. 2 (font).

Vízvivő. Az kertész és kertészné vegyenek vizet az vár szükségére.

Várbeli darabontoknak. Az tizedeseknek óról-hóra fl. 4, az közlegényeknek fl. 3.

Raboknak. Az ki dolgozik per diem liba 4 (czipó), túró p. d. 1 font.

Pallérok. Pallér helyett vagyon tömlőcztartó s darabont s dolgoztassanak.

Kerekes mesternek búzája p. a. 8 k., verő disznó 1, tömlő túró 1, saruja 1 pár, ser p. d. mikor dolgozik oct 2.

Czigányok mikor dolgoznak itt az várban p. d. egy-egy személyre liba communia nr. 4. (czipó).

Az fogarasi közönséges kerekeseknek, az mikor dolgoznak ittben p. d. liba nr. 4 túró $\frac{1}{2}$ font.

Külföldi avagy százaságról bejött ácsoknak és kerekeseknek p. d. sing. com. liba 4., túró 1 font, ser oct. 2, hús p. d. 1 f., heti pénz 80 denár.

Az itt való kűmiveseknek mikor dolgoznak p. d. liba 6 (czipó). túró 1 f. ser just. 3, heti pénz 80 denár.

Külföldi, százságról való miveseknek, az mikor dolgoznak, p. d. liba 5, bort sing. oct. 1., sert oct. 1, húst 1 f., túrót 1/2 fontot, heti pénzt 80 denárt.

Az háttýúknak. Egyiknek-egyiknek p. d. com. liba 4.

Pásztoroknak. Mikor lísznek a majorban tehen, borjú, ökör, mínes, disznó és bial pásztorok, akkor minden egy személyeknek p. a. búzát 4 k., kölest 4 k., gypjat nr. 6, bocskort minden holnapra 1 párt.

Juh és berbés mellett lívő pásztoroknak, similiter juhok mellett lívő bacsóknak fél esztendőre búzát 2 k., kölest 2 k.

Várhoz dolgozó fogarasi egy kötélverőnek, mikor dolgozik, p. d. liba 4 (cipó).

Vattások. Az vattások helyett vannak az ispánok, kik gabonájokból dézmát is nem adnak, az birákkal együtt pallérkodhatnak, praebenda nem adathatik.

Exactor Rettyi Péter deáknak készpénz fizetése p. a. fl. 40, ruházatjára fl. 20, bora 40 v., búzája 25 k., zabja 20 k., bárány 15, tyúk 12, lúd 5, sajt 2, tömlő-turó 1, verő disznó 2, borsó 1, lencse 1, köles kása 1 k., széna 2 szekérel.

Fogarasi tyúkásznak, mikor lészen, készpénz p. a. fl. 4, búza 6 k., ruházatjára gypju nr. 8, saru 2 p., kendere gellinae nr. 5, sajt nr. 1.

Fogarasi egy kertész inasnak, mikor lészen, készpénz p. a. fl. 3, czipója p. d. nr. 4, saruja 2, p. túró per septimanam (hetenként) 2 font. Datum Fogarisini die 10 Maji a. 1662.

Anna Bornemisza m. p.

Ehhez csatlakozik még a fejedelem által kiadott „*Galaczi Dobrin conventioja.*“ Esztendeje kezdetik die 23 Febr. 1662. készpénz f. hórúlhóra fl. 10, ruházatjára karasia posztó 16 rőf, aut fl. 16, p. d. czipója 8, bora 2. i., heti pénze 36 d., lovát ha quártélyban nem tartja p. a. avenae (zab) 16. k., szénája p. a. 3 szekér. Datum in oppido Nagysink die et a. in praemissis.

Michael Apaffi m. p.⁴

Ezt a Dobrint 1669 végén Bornemisza Anna a portára küldi az ottani kapitihához Boér Zsigmondhoz, küldvén általa 25 tallért ajándék osztogatásra köztörököknek, 50-et a római császár tolmácsának, a ki a Wesselényi összeesküvést eláruló Panajotti helyébe jött. ¹⁾

¹⁾ Bornemisza Anna eredeti levele Boér Zsigmondhoz Fogaras 1699 decz. 20.

A fogarasi uradalom s gazdasági élet szemlélete után vessünk végül egy pillantást a várra, mint erősségre s fejedelmi udvarra.

Fogaraszárának hadi felszereléséről egy inventarium nyújt felvilágosítást, melylyel azt Voldorfi Morgondai György várnagy kezéből fogarasi Boér Zsigmond új várnagy (vagy porkoláb) veszi át 1673 márcz. 29-én.¹⁾

Látjuk ebből, hogy a várba napkelet felől (a főbejáráson) három öreg kapun át lehetett bejutni. A *külső* nagy kapuból és kis ajtóból állott s lánczczal és lakattal záródott; a *középső* vagy *híd-kaput* a várarka felett kötelekkel szokták felvonni; a „*belső emelcsős öreg kapu*“, felvonó lánczokkal járt. Ezek felett van a várnagy vagy porkoláb háza (lakása), a ki a kapuk kulcsait őrzi. „Háza héján egy ágyú, 3 fontos.“

A *tömlőcztartó* (ekkor Ambrus János) gondviselése alatt nem kevesebb mint 75 bokor (pár) „ember lábára való vas“ (a kapu között még 12 bokor) állott, kézre való bilincs 14 pár, hóhér-pallos hüvelyestől stb. A tömlőczházban volt két öreg (t. i. nagy) kalóda is.

A hat *bástya* közül a *Doboló-bástyán* volt egy bokor jó öreg (nagy) réz dob és hat ágyú, (1) 9, (3) 10 és (2) 12 fontos. Két kasamátájában egy-egy kisdud moszár-ágyú.

Szabó János-bástyáján zsidely héjazat alatt ismét hat ágyú, (1) 5, (1) 7 és (4) 12 fontos; kasamátájában egy 7 fontos ágyú.

E két bástya között volt „egy boltos, cseréppel héjazott *por-ház*, ágyúhoz és puskához való lőporral, tonnákban; alatta egy *boltban* régi „tüzes szerszámok“ (gránátok, szurok koszorúk, szigonyos tüzes botok, petárda, fáklya st b.

A második bástya után következtek a *czejház*-ak (Zeughaus, szer-tár). Az *alsó*-ban 4 öreg ágyú, (2) 30, (1) 24 és (1) 10 fontos golyó-

¹⁾ A vicekapitány ekkor 1671—78-ig Cserei János volt (atyja a történet-írónak, a ki gyermekéje idejét s később mint Teleki apródja élete jó részét Fogarasban töltvén, Fogaraszról s az ottani életről nagybecsű adatokat tartott fenn). A főkapitányság tiszte ekkor nem volt betöltve, a fejedelemasszony takarékossága miatt. Csak a miután Cserei János, a Béli-féle összeesküvésben való részesség (Fogaraszára átadása szándékának) gyanúja miatt 1678-ban elfogatott s a hol két esztendeig mint kapitány parancsolt, u. ott Fogarasban raboskodván „a várbeli gazt és szemetet hordatták ki vele, mint egy nyilvánvaló tolvajjal“ (Cserei M. históriája 116 l). Ezután Bethlen Gergely lett a főkapitány s vicekapitány Boér Zsigmond, a ki ezt a tiszte az 1680-as évek folyamán is viseli. (A fejedelemasszony számos levele, rendelete maradt fenn hozzá intézve 1680—87-ből.)

bissal; 2 öreg és 2 apró szerű mozsár-ágyú s 2 seregbontó, egyik 4, másik 5 csövű; végül nagy mennyiségű ágyú golyó. A középső-ben szakállosok, muskatélyok, lengyel pulhák, jancsár, thesseni, mordály és székelyhídi korumpaki puskák, karabély, zászlók, kopják, lándsák, paizsok és különféle puska-golyók; azonkívül egyéb hadi eszközök (üveg gránátok 130, kartácsok, „susogó“ vagy „tüzes nyilak“ 100, „tüzes golyóbis tartó vas pléh“) stb. stb. A czejtház héján többnyire salétrom és lőpor készítéshez való szerszámok.

Az ezek után következő *csatornyás-bástyán* zszindely fedél alatt volt 7 ágyú, (3) 12, (1) 8, (2) 7 és (1) másfél fontos; kasamátájában 2 öreg mozsár-ágyú.

A várbeli új *por-házban* 81 tonnában összesen 11,767 font ágyú-por volt; muskatélyhoz való por 69 tonnában 7838 font; apró por 50 tonnában 4768 font; lángpor 5 tonnában 309 font (a melyek tonna és mennyiség szerint egyenként vannak elősorolva).

A *sütő-bástyán* (a mely a sütőház felett állott) volt 6 öreg ágyú, (2) 6 és (4) 12 fontos; kasamátájában 2 öreg mozsár-ágyúval.

Az *óras-torony*nak alsó részében volt egy 2 fontos taraczk, hozzá való 27 golyóbissal; középső részében 2 egy fontos forgó taraczk.

A *Tomory-bástyán* volt 3 öreg taraczk, másfél, harmadfél és 11 fontos.

A *tömlőcz felett való bástyán* volt két taraczk.

A *tarka-bástyán* lövő szerszám nem volt.

A vár árkában is volt még két cserepes *por-ház*, egyikben 212 font ágyúhoz való, a másikban 225 font szakállos, muskatély és puskához való porral.

Fogaras várában tehát összesen mintegy ötven különféle ágyú volt, 30 fontostól le az 1 fontosig; ágyúgolyó hozzá több mint 14,000. Szakállos volt 155, (golyóbis hozzá 18,775 + 6031), muskatély 143, (óngolyóbis hozzá 47,031 + 21,478), s különféle más puskák (korumpaki puskához való töltés 12,460, golyóbis 5550). Puskapor volt összesen több mintegy 25,000 font.¹⁾

Fogaras várának képét a fejedelmi kor végéről (a mi a vár belső

¹⁾ Inventarium universorum munitionum arcis Fogaras, ex commissione ill. pr. d. d. Annae Bornemiszae etc. medio gen. Petri Alvinczi de Borberek... a. 1673 29 Martii... peractum. (Az orsz. Itrban 264 sz.)

berendezését, a lakosztályait, különböző célra használt egyes részeit illeti leginkább élénk varázsolja egy, a fejedelmi korszak lehanyatlásával a kormányzóság kezdetén 1692-ben készült inventarium, a mely aprólékos részletekig leírja Fogaras várának minden egyes részét. Kezdődik a *külső várbeli alsórend* (földszinti) *házak* (lakások) elősorolásával és pedig (csonkán) a *drabantok-háza* leírásával. Ezt követik a communiohoz való aranyos ezüst edények elősorolása (köztük egy graduál öreg Rákóczi Györgytől); azután a lakatos-ház, vár kis kapuja és kisebb híd, új porház, 3 gabonás-ház, lejtmány (hadnagy) háza, száraz malomház, sütőház, öreg konyha leírása. Azután a *külső várbeli felső rendházak* következnek, u. m. a lakatos-ház felett való gabonás-ház, Simon bástyája, főkapitány uram gabonás-háza, Czajbert ház (Czajbert Harsányi uram gondviselése és lakatja alatt), felső czejt-ház, Szabó-János-bástyája, doboló-bástya, sütő-házak felett való házak (porkoláb háza, melyet most vicekapitány uram usual). A *belső-várban* volt: Kálmány háza, főkapitány konyhája, számtartó-ház (ebben „néhai asszonyunk — t. i. Bornemisza Anna — önga szötte vásznak“ nagy mennyiséggel), udvarbírák háza, sáfár-ház, komornikok háza, szegelet-bolt, belső vár piacznán pincze előtt való gabonás-ház, pincze, eczetes-ház. *Középső rend házak*: főkapitány háza, lisztes-ház, templom, tömlöcz felett való sütő-ház. *Felső rend házak*: öreg ebédlő palota, (a falon flandriai kárpitokkal), audentiás-ház (a székeken kifaragva „üdvözült urunk s asszonyunk (Apafiék) címerek titulussokkal együtt“,) csuhadár-ház, urunk (fejedelem) háza, (a falon hét flandriai kárpitok), asszonyunk (fejedelemasszony) háza, leányok háza, pitvar, szegelet-ház (mennyezetén Bethlen Gábor czimerével), öreg ház. Innen a tarkabástya alatt való első házra 6 lépcsőből álló garádics vezet fel; ebből jobbra nyílik Pernyeszi hopmester uram ő kglme szállása, balra a pohárnokok háza, s meg vagy öt más szoba, a tömlöcz felettiék. A kapu felett van a szalonnásház. A bástyák így következnek: a toronyhoz legközelebbi a Tomori-bástya, azután jó köröskörül a tömlöcz-, tarka- és tárház-bástya. A tornyon óra volt; a vár piacznán eleven forrású kút és vízemésztő gödör.

A váron kívül volt a veteményes kert, ebben lugasok és szőlők; major-ház, aztán disznó-pajta, kovács-műhely, szekér-szín, madarász-ház, istállók, csűrös-kert, vad-kert, régi vad-kert, majorság ház, mangalló mesterek háza, 2 mangalló szín, téгла-csűr, téгла-színek, marha pásztorok és peczérek háza, téгла-kemenczék, puskaportörő malom, kö-

zépső és alsó tó, fejedelem kovácsai műhelyei, kovácsok háza, serfözőház a vadkertben, hidas, nagy vad-kert, lóistállók, 2 malomház. Végül az egészet befejezi az alsó-szombatfalvi hidas, az ottani és a besimbáki kazalok, a Lészán lévő méhek és a bethleni malom leltározása.¹⁾

*

Fogaras várához a XVII. század folyamán annyi köztörténeti emlék fűződik, hogy azok megírása egész kötetet tenne ki. Folyóiratunk keretében kimért terünk azt sem engedi meg, hogy a kezünk között lévő kézirati anyagot kiaknázzuk. Mindössze egy futólagos áttekin-
tésre kell tehát szorítkoznunk.

Fogaras jelentősége az erdélyi fejedelemség második századában mindinkább emelkedik. Báthory Gábor küzdelmei a szászokkal, oláhokkal kiváló szerepet juttat Fogarasnak is. A merész politikus s erős egyéniségű, bátor, harezias fejedelem orgyilkos kéz által okozott haláláért is Fogaras áll bosszút: gyilkosát, Géczyt, oda viszik fog-ságba s a várkapitány Balling János ott véteti fejét.

Bethlen Gábor hogy milyen fontosságot tulajdonított Fogarasnak, építkezései s az uradalom felszerelése élénken tanúsítják. Bethlen első támadása idején helytartója Kemény Boldizsár Fogarast lakott, itt tartotta rabságban Dóczy Andrást, a fogságba került kassai kapitányt, a „király képé“-t. Bethlen Gábor kincseinek jó részét itt gyűjtötte össze, melyet aztán halála után özvegye Brandenburgi Katalin Csáky István urammal titkon elvitetett. „Fogarashól egy ladában, egyszersmind (t. i. egyszerre) az fejedelemasszony negyven-ezer aranyakat elhozata.“ Ekkor Kemény Boldizsár a (későbbi fejedelem atyja) volt a vár főkapitánya, a ki a Bethlen Gábor fogarasi tárházának kifosztatását „könyves szemekkel nézte“, de meg nem akadályozhatta.²⁾

Brandenburgi Katalin rövid fejedelemsége idején maga is sokat tartózkodott Fogarasban, mint erdélyi főbirtokán, a hová Rákóczy György megválasztatása után visszavonult; s azt csak hosszas alkudozás és kiegyezés után adta át az új fejedelemnek, a ki annak kapitányává Kemény Jánost nevezte ki (1631-ben).

Ide záratta fogságba Rákóczy György fejedelemségre vágó

¹⁾ 33 levélnyi inventarium 1692 febr. 20-áról az orsz. ltrban 263 sz. a külön könyvbe kötve.

²⁾ Kemény János önéletleírása. 168. 171.

vetélytársát Zólyomi Dávidot (1633 ápr.) Fogaras uradalmát ő is nejének Lorántffi Zsuzsánnának adta. ¹⁾

Ifjabb Rákóczy György itt élte mézes heteit 1643 tavaszán ifjú nejével Báthory Zsófiával, a ki itt tért át (ápr. 5-én) a kath. vallásról a ref. hitre. A lakodalom után az egész fejedelmi család Fogarasra vonult s közel három hónapig időzött ott.

De legnagyobb, valóban országra szóló szerepet az utolsó erdélyi fejedelem Apafi Mihály idejében játszott Fogaras, a midőn az uradalom a férfiaslelkű fejedelelnő Bornemisza Anna birtoka volt. A fejedelmi pár, főkép midőn vész tornyosul a két oldalról szorongatott Erdély egén s vetélytársak és összeesküvők fenyegetik a jólelkű, de gyöngye fejedelem trónját, Fogarasban érzi magát legjobban és legbiztosabban. Innen küldözgeti a portára követeit és sűrűn utánok leveleit, aranyait, a magyarországi bujdosók érdekében, a portára futott Zolyomi ellensúlyozására stb. Egy fogarasi hű emberök, (a kinek levéltárából merítjük ezeket az adatokat) Boér Zsigmond az állandó követjök (kapikihájok) a török portán 1669 augusztus havától 1671 tavaszáig, a kinek instructiója, utasításai, a fejedelem s fejedelelnő hozzá intézett levelei nevezetes adalékokat nyújtanak ezen idők történetéhez. A fejedelemasszony sajátkezű levelei mutatják, milyen élénk részt vett ő is a politikai ügyekben; bár ő politikai megbízatásai s erre való pénzküldései mellett nem feledkezik meg a gyöngyök, karmasin, „esmarag“ („olyan zöld kő az“) vétetéséről sem, sőt utasításul adja, hogy „kegyelmed az serbet főzést tanólja meg, írja le is, mint főzik“ — édes Boér Sigmond uram. ²⁾

Fogaras vára volt ebben az időben is a legfélelmesebb államfogyok börtöne. Itt vendégli és fogatja el 1676 ápr. havában Apafi a „kemény székely“ Béli Pált és a szellemes Bethlen Miklóst s itt raboskodnak egy álló esztendeig. Bethlen Miklós önéletírásából meg-elevenedik előttünk a fogarasi fejedelmi udvar képe, megtudhatjuk belőle azt is, hol volt a várban a mindenható miniszter Teleki Mihály szállása, hol az „emberséges ember“ Cserei János vicekapitányé s hogy hol volt ő fogva (valószínűleg abban a czellában, a mely most

¹⁾ 1654-ben Hidvéghy György „a kegyelmes öregbik fejedelemasszony ő nagysága kománai udvarbirája.“ (A Boér-levelek közt.)

²⁾ Ezeket a leveleket mintegy 32 drbot az Erd. Ogy. Eml. XV. kötete számára engedtem át; ott megolvashatók.

katonai börtönül szolgál) s hogy éltek jó étellel, itallal a fejedelemsasszony grátiájából, a ki kivégeztetésüket megakadályozta.

A Béldi-féle összeesküvés után itt raboskodott Haller János is 1678-tól négy esztendeig, többekkel egyetemben.

Apafi Mihály uralkodása utolsó évében jóformán Fogarason lakott. Az 1680-as években többnyire itt tartották az országgyűléseket is.

Midőn Buda visszavívása után német hadak szállják meg Erdélyt, az erdélyi fejedelmi udvar Fogarasba zárkózik a Szebenben székelő Caraffa ágyúí elől, melyeket ez „Fogaras kulcsai“-nak nevezett.

Itt halt meg az istenfélő fejedelemsasszony, szíve bánatában, hogy magok is jóformán Fogaras foglyaivá váltak, 1688-ban. S itt váltotta fel maga Apafi Mihály uram ő nagysága is árnyék-fejedelemségét a túlvilági örök nyugodalommal 1690-ben.

Inaen indul végül Teleki Mihály uram is utolsó útjára, az erdélyi fejedelemség temetkező helyére — a zernyesti csatatérre.

A haldokló erdélyi fejedelemségnek utolsó végvára — Fogaras pedig máig is szilárdan állja az idők viharát, mint hajdan az ágyúk tüzeit, mintha örök emlékeül akarna szolgálni az egykori dicső erdélyi fejedelemségnek.

SZÁDECZKY LAJOS.

Irodalmi Szemle.

Az Árpádok családi története. Dr. *Wertner* Mór, ki csak néhány hónappal előbb bocsátotta közre ötven ívre terjedő nagy művét, a magyar nemzetségek történetét, most ismét egy 40 íves munkával gazdagította irodalmunkat. Ez „*Az Árpádok családi története*“ s ugyanabban a vállalatban jelent meg, mint *Szabó* Ferencz „történeti-, nép- és földrajzi könyvtára“-nak 51. kötete. (Nagy-Becskekerek, Pleitz F. Pál könyvnyomdája, 1892. — N 8 r., VIII és 629 lap, több nemzedékrendi táblával. Ára 4 frt.). A két munka voltaképp kiegészíti egymást, mert mindakettő az Árpádok korszakával foglalkozik.

Álmossal kezdődik a sorozat, ki 820 táján született s III. András szerencsétlen leányával, Erzsébettel végződik, ki 1338 május 8-án Svájcban mint apácza húnyt el. 15 nemzedék nőtt fel ez alatt az 518, esztendő alatt s egy-egy nemzedék átlagos életkora alig volt több 34—35 évnél. 103 vérszerénti, a beházasodásokkal együtt 144 tagját ösmerjük Álmos és Árpád családjainak, azonkívül azonban még 14 család tart velök rokonságot, a nélkül, hogy ezt kellően igazolhatnák.

Legnemzetibb dynastiánknak egyik tagja sem lépett házasságra saját családjabelivel, sőt más magyarokkal is meglehetősen került a rokonságot. Ennek az a következése, hogy az Árpádok összesőgorosodtak a középkornak majdnem minden uralkodó-családjával, úgy, hogy genealogiájuk mélyen belevág magába az egyetemes történelembe is. Ez a körülmény a külföld historikusaira nézve is nagyon figyelemreméltó munkává teszi *Wertner* művét, holott a külföld talán még manap is Treuenfeldi *Lenk* Ignác altábornagynak még 1840-ben megjelent német könyvéből (*Erklärung des Stammbaumes sämtlicher 53 Könige von Ungarn*) meríti az Árpádokra s általán királyainkra vonatkozó genealogiai ösmereteit. Ez a tévedései mellett is hasznos kalauzul szolgáló mű, mely 429 fejedelmi személyről tartalmaz följegyzéseket, úgy látszik, elkerülte *Wertner* dr. figyelmét; legalább sehol sem látom nála idézve, pedig hivatkozik még *Szalay* József nagy művének (Magyarország történetének) első kötetére is, melyet pedig mint egy regényírótól származottat, maga *Szalay* is újra akart írni. Az újabb feldolgozókkal egyáltalán kissé mostohán bánik el; Aba Sámuelnél pl. nem találom idézve *Kandra* Kabosnak Aba Sámuelről írt tanulmányát, mely 1891-ben 8 r. 158 lapon jelent meg, s mely Abának — tudtomra — legkimerítőbb életírása. Általában véve jó lett volna, ha minden családtagnál előre bocsátja a reá vonatkozó bibliographiát, hogy az olvasó mindjárt első pillantásra tudhassa, mely munkákban nézhet behatóbban utána a kérdésnek. Pl. az 551. lapon Posthumus Istvánnál egy lapon kétszer is említi *Nyáry*

Albert nevét, de ebből még nem tudjuk meg, hogy Nyárynak a Századok 1869. évi folyamában a 378—396. lapon olyan értekezése jelent meg, mely Posthumus István történetének mindmaig legbecsesebb forrása. Általában véve sok becses bibliographiai adatra figyelmeztette volna Wertner doctort *Petrik* bibliographiája, s a Századok és *Szinnyei* repertoriuma, sőt *Mangold* oknyomozó története is, melyre különben néhányszor hivatkozik a szerző.

Másrészt azonban valóban óriási az az anyagkészlet, melylyel ezúttal is dolgozik. Különösen nagy súlyt helyez — az okíratokon kívül — a baráttörténetírókra s a múlt századbeli historikusokra, talán annál az elvnel fogva, hogy „valamely hosszabb ideig fenn létezett (?) tévedésnek ismerete és tanulmányozása a genealogiai valóságot is dicsőfényvel veszi körül“. Némely életrajznál, pl. Kálmán ifjabb fiánál, Borisnál (257—280 l.) az ő cikkét tartom a legjobb feldolgozásnak.

Könyvének bevezetésében kifejti a genealogiának alaptételeit, a mennyiben azok a születés, házassági összeköttetések s halál adatainak egybegyűjtésére s birálatos feldolgozására vonatkoznak. Ezt a rendszert következetesen alkalmazta könyvében, mely azonban távolról sem ilyes adatok halmazza. Műve — mint maga is írja — azt az útát akarja kijelölni, a melyen „az egyetemes és hazai történelemnek a genealogiával való számos kapcsa összhangzó egészszé alakítható; oly egészszé, mely — a családtörténelmi szempont szigorú megtartásával — a keretében mozgó személyeknek minden irányban ismertető képét nyújtja“.

Wertner, mint ebből az idézetből is kitűnik, nem tartozik a könnyebb modorú írók közé s előadását különösen nehézkessé teszi az a szokása, hogy egyes forrásokkal és feldolgozókkal nemcsak a jegyzetekben bajlódik, hanem magában a szövegben is. De nem is olvasmányt akart nyújtani, noha némely helyütt jól folyó elbeszéléseket ad, hanem rendszeres és tudományos alapon álló genealogiát, mely föltárja a helytelenségeket s a hiányokat és megállapítja a tiszta valóságot. Ezt, ha nem használta is föl teljesen a legújabb irodalmat s így itt-ott benn felejtett olyan hézagot, a mit kitölthetett s olyan hibát, a mit kijavíthatott volna, egészben véve el is érte s olyan forrásmunkát adott, milyennel mindezideig nem dicsekedhetett irodalmunk. *M—r.*

Különfélek.

Mikor volt Kolozsvárt az első színházi előadás? Az, hogy az első rendes színházi előadás, a valódi kezdet, 1792-ben volt Kolozsvárt, kétségtelen. Kevésbé biztos s pontosan alig meghatározható a napja. T. i. 1792 nov. 11-re teszi *Vahot Imre* (*Magyar Thalia* 1853. 88 l.), *Kőváry L.* (*Erdély tört.* VI. 183 l.), *Vasárn. Ujs.* 1871. 183 l. (világosan Kőváry után). *Bayer J.* (*Nemz. játéksz. tört.* I. 490 l.), *Vályi B.* (A

magy. színészet tört. 200 l.) s kit legelől kellett volna említeni, *Könyves Máté* „Játékszíni Koszorú“-jában (Pest, 1846. 97 l.) honnan a nov. 11-dike általában elfogadott adat lett.

1792 decz. 17-dikét mond *Csokonai Vitéz József* (Zsebkönyv. 1830. 6 l.) és *Sáska János* színész, ki 1812 decz. 12-én azt írja: „Husz esztendeje csak 5 napok hijjával, mióta e Magyar Hazában Nemzeti J. Szín állott fel.“ (Színlap e. napról. Erd. Múz.-ból.) *Gr. Bethlen Elek* decz. 16-dikát ír 1793 márcz 13-án írt levelében s ugyanezt az adatot fogadja el *Szilágyi István* is (Ért. a tört. tud. köréből. V. k. 6. sz. 61 l.); *Nagy Lázár* pedig decz. 11-ére teszi az első előadás napját 1821-ben írt kézírati művében *Sándor István* (Sokféle VII darab, 1801, 64 l.) csupán 1792-öt említ.

Ime tehát legalább is 4 datumunk van: nov. 11, decz. 11, 16, 17. Nem valószínűtlen, hogy Nagy Lázár nov. 11-dike helyett írta a decz. 11-et, mert amúgy sem a legpontosabb a datumokban, s így három maradna, melyek közül kettő, a decz. 16 és 17 nagyon közel áll egymáshoz s majdnem egynek vehető, t. i. Sáska János tévedett egy napot, kitől a Csokonai Vitéz Józsefé minden valószínűség szerint ered, mert valószínű, hogy a színlapon decz. 12-én megjelent jegyzetét még 11-én írta, a mi csakugyan 5 nappal megtoldva decz. 16-ot, vagyis a Bethlen Elek datumát adja. Marad e szerint 2 nov. 11 és decz. 16. Melyik a valódi? Száz évnél bizonyosan lényegtelen különbség ez a 30 egynehány nap s ha a decz. 16-dika volna is a valódi datum, Kolozsvár joggal ünnepelte az évfordulót nov. 11-én, azon a napon, melyre a hagyomány és a tudományos köztudat tette. A mi nov. 11-ét illeti, addig, míg pontos adat nem kerül elé, nyilatkozni nem lehet.¹⁾ Annyi bizonyos, hogy az ifjak az engedélyt okt. 2-án már megkapták; nov. 11-ig tehát volt meglehetősen idejük előkészülni annyira, hogy egy kis játékot előadjanak s ez a valószínűségnek meg is felel. Lehet az is, hogy ezt az első előadást csak jóval utóbb, decz. 16-án követte a 2-dik előadás s mert ettől fogva a játékok rendesebben folytak, némelyek ezt vették a kezdetnek, mások amazt s talán innen az eltérő adatok. Különben legnagyobb hitelűnek Bethlen Elek adata főképp azért tekinthető, mert a kezdő ponthoz legközelebb esik s mert ő jelen volt azon az előadáson, melyet ő annak nevez, habár az előadott darab címét nem jegyzi fel. Ennyi, a mit ma tudhatunk.

F. Z.

¹⁾ A legrégebb kolozsvári színlapot eddigelé a „*Magyar színházi lap*“ közölte (1860. 18 l.), mely szerint „Az Erdélyi Nemes Magyar Játzó Társaság“ Pünkösdhava 9-ik napján előadta „Az Indusok Angliában“ cz. vígjátékot (3 felv.) még a gr. Rhédeiné nagy termében. Ez tehát 1792 máj. 9-én történt. Ezt közölte újabban a „*Magyar Geniusz*“ a kolozsvári jubileum alkalmával.

